

MARÍA TRINIDAD PÉREZ LÓPEZ

**HARMONICIDADE
E
GEOMETRÍA SIMPLÉCTICA**

90

1998

Publicaciones
del
Departamento
de Geometría y Topología

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

HARMONICIDADE

E

XEOMETRÍA SIMPLÉCTICA

María Trinidad Pérez López

Memoria realizada no departamento de Xeometría e Topoloxía da Facultade de Matemáticas, baixo a dirección da profesora María Elena Vázquez Abal, para obter o grao de licenciada en Ciencias Matemáticas pola Universidade de Santiago de Compostela.

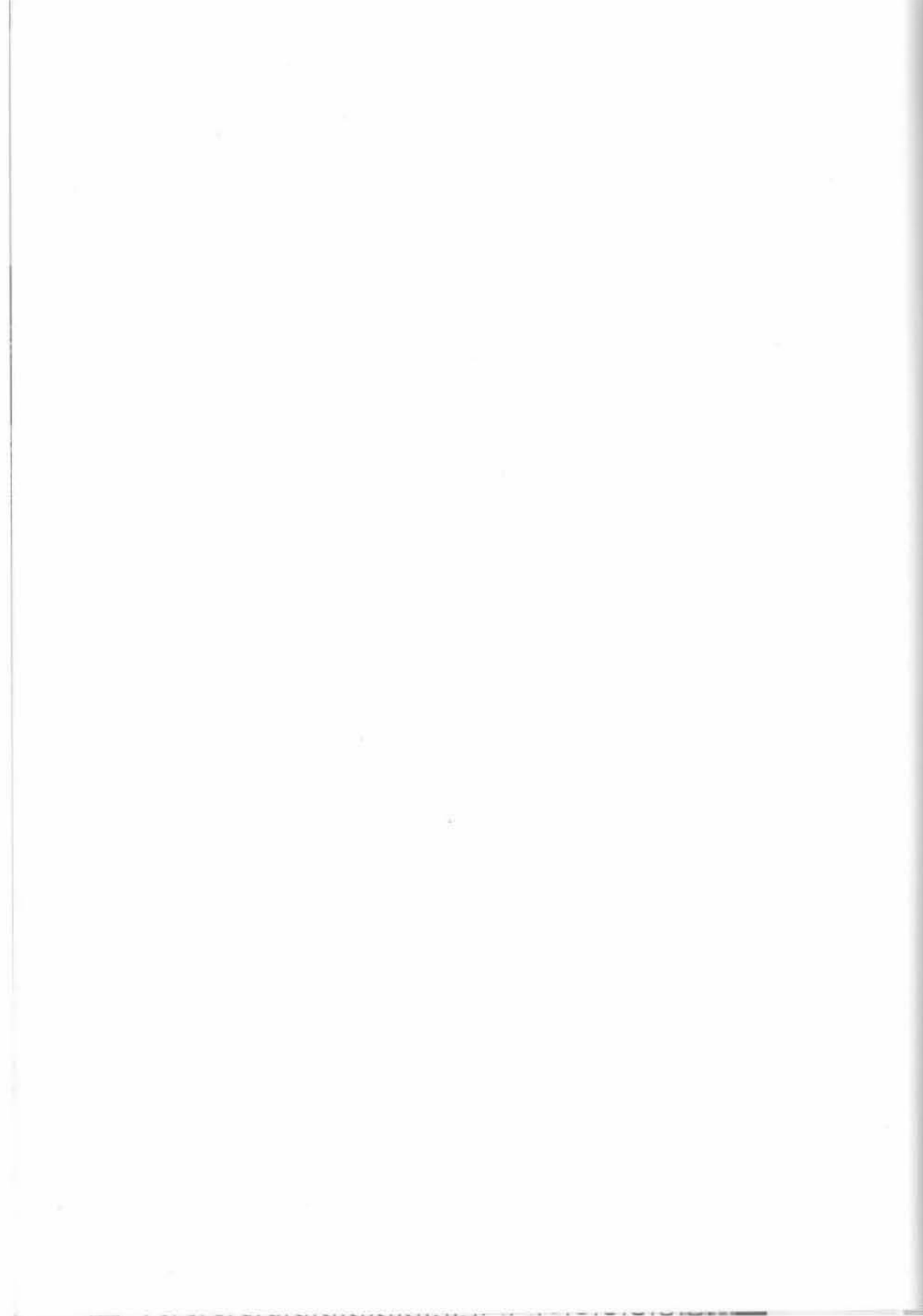
Santiago de Compostela, 25 de novembro de 1997

Asdo: María Elena Vázquez Abal

Imprime:
Imprenta Universitaria
Campus universitario sur
Santiago de Compostela
Dep. Legal C-696/98
ISBN 84-89390-07-x

Ós meus pais

Agradecementos

Quero amosa-lo meu principal agradecemento á profesora María Elena Vázquez Abal, que dirixiu esta tesina; sen a súa dirección científica e xenerosa dedicación, nunca se tería levado a cabo.

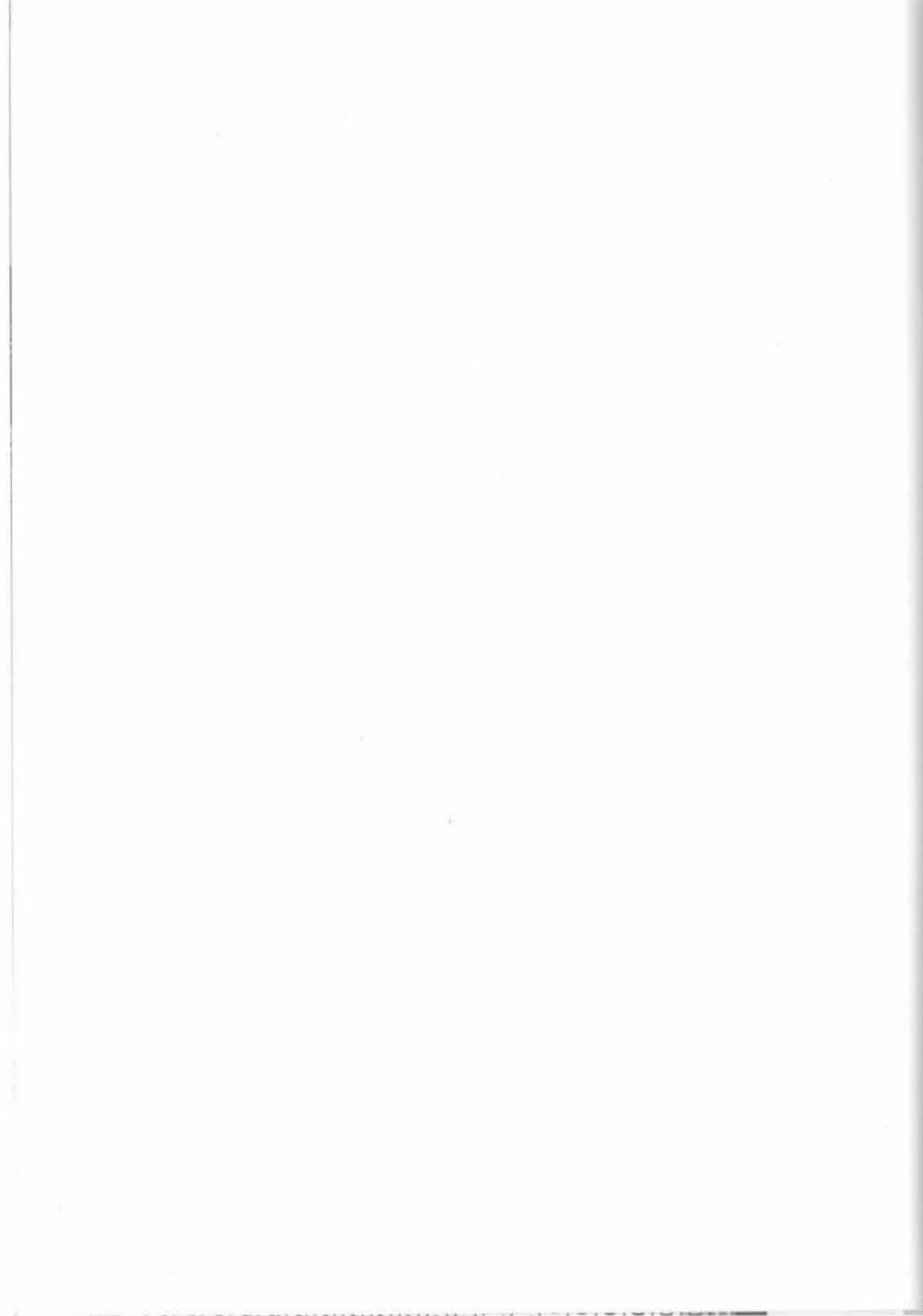
Ó mesmo tempo quero agradecer tamén a colaboración do profesor Eduardo García Río, que foi decisiva na elaboración deste traballo.

Importante foi tamén a axuda prestada polos profesores: Felipe Gago Couso, Modesto Salgado Seco e Luis M. Hervella Torrón, pola parte que á revisión e material prestado se refire.

En xeral fago extensivo o meu agradecemento a tódolos compoñentes do Departamento de Xeometría e Topoloxía polo insuperable ambiente de apoio e colaboración, así como polas oportunidades brindadas.

A Manuel Calaza Cabanas e Ramón Vázquez Lorenzo agradezo sinceramente o seu compañeirismo e consellos.

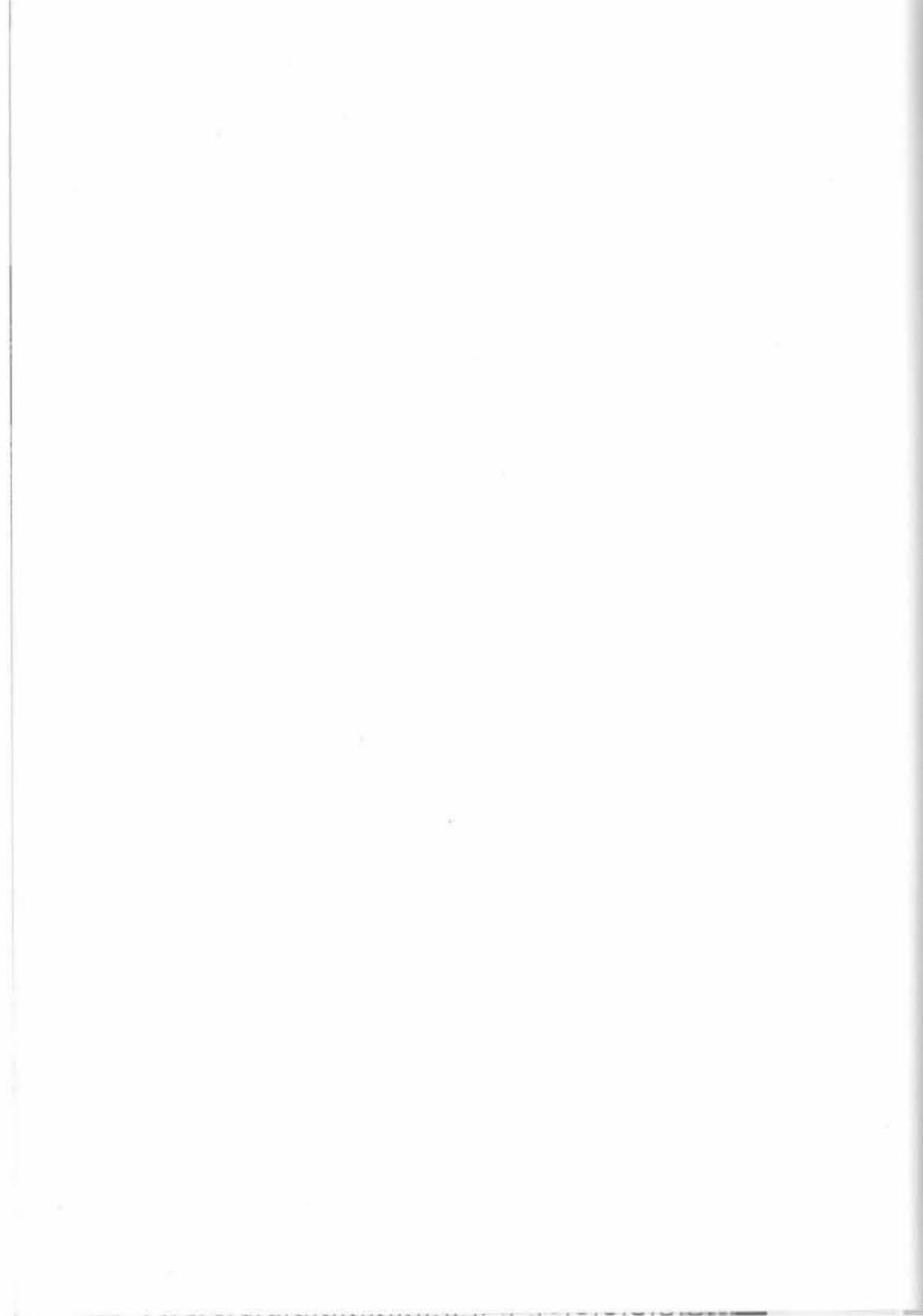
Non esquenzo tampouco ós meus compañeiros de promoción, da especialidade de Matemática Aplicada (moi en especial a María del Pilar Salgado Rodríguez), pola axuda prestada na utilización do $\text{\TeX}$.

Contidos

1	Preliminares	1
1.1	Métrica levantamento completo en TM	1
1.2	Extensión de Riemann en T^*M	4
1.3	Isomorfismos musicais	6
2	Harmonicidade	9
2.1	Campos de vectores e 1-formas que definen seccións harmónicas	10
2.2	Campos de tensores de tipo $(1, 1)$ e $(0, 2)$ harmónicos	12
3	Xeometría simpléctica	15
3.1	Estructura simpléctica canónica do fibrado cotanxente	15
3.2	Estructura simpléctica asociada a unha métrica no fibrado tanxente	18
3.3	Harmonicidade das estruturas simplécticas	19
4	Sistemas hamiltonianos e lagranxianos	25
4.1	Sistemas hamiltonianos	25
4.2	Sistemas lagranxianos	26
4.3	Modelos matemáticos	30
4.4	Transformación de Legendre	33
4.4.1	Exemplos de transformacións de Legendre	40
4.5	Transformación de Hamilton	50
4.5.1	Exemplos de transformacións de Hamilton	54

Introducción

O estudio da xeometría diferencial dos fibrados tanxentes comezou a principios dos anos 60 con E. T. Davis, P. Dombroski, A.J. Ledger, M. Okuma, S. Sasaki, S. Tachubana e K. Yano ([26], [5], [6], [18], [24], [22], [23]).

S. Kobayashi e K. Yano ([28], [29], [30]) desenvolveron a teoría de levantamentos verticais e completos de campos de tensores e conexións nos fibrados tanxentes, e K. Yano e S. Ishihara ([27]), a teoría de levantamentos horizontais.

O estudio de levantamentos verticais, completos e horizontais de campos de tensores e conexións nos fibrados cotanxentes foi feito por E.M. Patterson e K. Yano ([32], [33]).

Dada unha variedade (semi-)riemanniana, (M, g) , denotamos por TM o seu fibrado tanxente, que equiparemos coa métrica semi-riemanniana g^C , levantamento completo de g .

Patterson e Walker ([20]) construíron unha métrica semi-riemanniana no fibrado cotanxente, T^*M , dunha variedade que posuía unha conexión afín e simétrica, ∇ , denotada por g_∇ . Temos así dúas variedades semi-riemannianas: (TM, g^C) e (T^*M, g_∇) , coas que traballaremos nesta memoria.

É sabido que estas dúas variedades se poden relacionar mediante os isomorfismos musicais *bemol* : $\flat$ e *díese* : $\sharp$. No capítulo 1 probamos que estes dous isomorfismos definen isometrías entre ámbalas dúas variedades.

Por outra banda, sexan (M, g) e (N, h) dúas variedades (semi-)riemannianas e $f : (M, g) \rightarrow (N, h)$ unha aplicación diferenciable de M en N . A derivada covariante da diferencial, ∇df , é unha forma bilineal simétrica sobre TM que recibe o nome de *segunda forma fundamental de f* . A traza respecto de g é o *campo de tensión* de f e denótase por $\tau(f)$.

A aplicación f dise harmónica se $\tau(f) = 0$, e totalmente xeodésica se $\nabla df = 0$. En termos físicos, imaxinemos que M está feita de *goma* e N de *mármore*, entón a aplicación f obriga a M a cingirse a N . Así, para cada punto $x \in M$, existe un vector $\tau(f)(x)$ no punto $f(x) \in N$ representando a tensión da goma neste punto. Polo tanto, f é harmónica se e soamente se f fai que M se axuste a N en posición de equilibrio elástico.

Exemplos de aplicacións harmónicas son as isometrías entre variedades de Riemann, as inmersións minimais e as xeodésicas, como aplicacións de $\mathfrak{R}$ nunha variedade M .

Este concepto de harmonicidade esténdese a campos de vectores ([19]). Así diremos que un campo de vectores X sobre unha variedade semi-riemanniana M é harmónico se é harmónica a sección:

$$\sigma_X : (M, g) \rightarrow (TM, g^C).$$

Utilizando os isomorfismos musicais pódese establecer tamén cando unha 1-forma sobre unha variedade semi-riemanniana é harmónica, tal como se expón no capítulo 2 desta memoria.

Por último, o concepto de harmonicidade é tamén aplicado a campos de tensores de tipo $(1, 1)$ e de tipo $(0, 2)$. Aparecen no capítulo 2 máis detalles e referencias.

Consideramos tamén o concepto de variedade simpléctica. Isto é, unha variedade diferenciable M dotada dunha estrutura simpléctica ω .

En particular, se M é unha variedade diferenciable, o seu fibrado cotanxente, T^*M , pode ser dotado dunha estrutura simpléctica canónica. A 2-forma canónica constrúese a partir da 1-forma de Liouville:

$$\lambda_0 : T^*M \rightarrow T^*(T^*M).$$

No fibrado tanxente a unha variedade diferenciable non é posible, nem-bargantes, construír unha estrutura simpléctica canónica. O que si se pode facer é dotar ó fibrado tanxente dunha estrutura simpléctica asociada a unha métrica g sobre M . Esta estrutura simpléctica fórmase a partir do isomorfismo bemol e da forma simpléctica canónica do fibrado cotanxente.

Probamos no capítulo 3 que o campo de Liouville define unha sección totalmente xeodésica do fibrado:

$$\pi_C : (T(TM), (g^C)^C) \longrightarrow (TM, g^C),$$

así como a forma de Liouville define unha sección totalmente xeodésica do fibrado:

$$\pi_\nabla : (T^*(T^*M), (g_\nabla)_\nabla) \longrightarrow (T^*M, g_\nabla).$$

Probamos tamén que a 2-forma simpléctica canónica, ω_0 , do fibrado cotanxente é unha 2-forma harmónica en (T^*M, g_∇) , e a 2-forma simpléctica, Ω_0 , asociada a unha variedade de Riemann (M, g) é harmónica en (TM, g^C) .

Asemade vemos que estas 2-formas son harmónicas en senso clásico, isto é: $\Delta\Omega_0 = 0$, $\Delta\omega_0 = 0$, sendo Δ o operador de Laplace-de Rham.

Por último, a parte central deste traballo atópase no capítulo 4. Este está dedicado ó estudio de sistemas hamiltonianos e lagranxianos particulares. Considerámo-lo Lagranxiano $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$, a aplicación:

$$\begin{aligned} FL : TM &\rightarrow T^*M, \\ X_q &\mapsto FL_q(X_q) \in T_q^*M, \end{aligned}$$

chámase derivada fibrada de L ou transformación de Legendre.

Cando FL é un difeomorfismo local (equivalentemente, L é un Lagranxiano regular), entón podemos construír unha forma simpléctica sobre TM do xeito seguinte:

$$\omega_L = (FL)^*\omega_0.$$

Se FL é difeomorfismo (o que significa que L é un Lagranxiano hiperregular), entón é posible unha transición entre a formulación lagranxiana e a hamiltoniana. Para o proceso inverso defínese o concepto análogo de Hamiltoniano hiperregular e maila transformación de Hamilton:

$$\begin{aligned}
 FH: T^*M &\rightarrow TM, \\
 \omega_q &\mapsto FH_q(\omega_q) \in T_qM.
 \end{aligned}$$

Se, en particular, (M, g) é unha variedade (semi-)riemanniana, as aplicacións de Legendre e de Hamilton poden ser consideradas como aplicacións entre variedades semi-riemannianas (TM, g^C) e (T^*M, g_∇) :

$$\begin{aligned}
 (TM, g^C) &\xrightarrow{FL} (T^*M, g_\nabla) \\
 (q^i, \dot{q}^i) &\mapsto (q^i, \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i}),
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 (T^*M, g_\nabla) &\xrightarrow{FH} (TM, g^C) \\
 (q^i, p_i) &\mapsto (q^i, \frac{\partial H}{\partial p_i}).
 \end{aligned}$$

Damos explicitamente a forma que teñen os Lagranxianos L para que FL sexa isometría local, totalmente xeodésica ou harmónica. Vemos tamén que se FL é isometría, entón ω_L é harmónica. A continuación expoñemos uns exemplos físicos para os que FL se atopa en cada unha das condicións antes sinaladas. Tamén explicitamos Hamiltonianos H para os que FH é isometría local, totalmente xeodésica ou harmónica, dando tamén exemplos físicos de cada caso.

Capítulo 1

Preliminares

Sexa M unha variedade diferenciable, denotaremos por TM o seu fibrado tanxente con proxección: $\pi_{TM} : TM \rightarrow M$, e por T^*M o seu fibrado cotanxente con proxección: $\pi_{T^*M} : T^*M \rightarrow M$.

Supoñendo que M é unha variedade (semi-)riemanniana m -dimensional con métrica g e conexión de Levi-Civita ∇ , as dúas variedades $2m$ -dimensionais, TM e T^*M , poden ser equipadas cunhas métricas semi-riemannianas que denotaremos por g^C e g_∇ .

Co fin de concretarmos un pouco máis estas construcións desenvolvemos a seguir unha serie de preliminares.

1.1 Métrica levantamento completo en TM

Sexa M unha variedade (semi-)riemanniana m -dimensional con métrica g e conexión de Levi-Civita ∇ . Denotaremos por TM o fibrado tanxente a M con proxección $\pi_{TM} : TM \rightarrow M$. Esta variedade $2m$ -dimensional pode ser equipada coa métrica semi-riemanniana g^C , levantamento completo de g ([27]), de signatura (m, m) e definida por:

$$\begin{cases} g^C(X^H, Y^H) = g^C(X^V, Y^V) = 0, \\ g^C(X^H, Y^V) = g^C(X^V, Y^H) = g(X, Y)^V. \end{cases}$$

Aquí, os levantamentos verticais e horizontais dos vectores tan-

xentes X, Y en M , están referidos á descomposición do espazo tanxente, TM , en cada punto, en vectores horizontais con respecto a ∇ e vectores verticais canónicos. Para campos de vectores X, Y en M a función $g(X, Y)^V$ definida en TM é o *pull-back* de $g(X, Y)$ ó longo da proxección π_{TM} .

Sexa $\mathcal{U} = \{U \subset M, (q^1, \dots, q^m)\}$ unha veciñanza de coordenadas en M , entón pódese considerar a veciñanza de coordenadas en TM , $T\mathcal{U} = \{\pi_{TM}^{-1}(U), (q^1, \dots, q^m; \dot{q}^1, \dots, \dot{q}^m)\}$. Temos así que a expresión local de g^C e mais da súa inversa en $T\mathcal{U}$ veñen dadas polas seguintes matrices:

$$(1.1) \quad g^C = \begin{pmatrix} \dot{q}^k \frac{\partial g_{ij}}{\partial q^k} & g_{ij} \\ g_{ij} & 0 \end{pmatrix}, \quad (g^C)^{-1} = \begin{pmatrix} 0 & g^{ij} \\ g^{ij} & \dot{q}^k \frac{\partial q^{ij}}{\partial q^k} \end{pmatrix},$$

con respecto á base

$$(1.2) \quad \left\{ \frac{\partial}{\partial q^1}, \dots, \frac{\partial}{\partial q^m}; \frac{\partial}{\partial \dot{q}^1}, \dots, \frac{\partial}{\partial \dot{q}^m} \right\},$$

do espazo tanxente a TM en cada punto. Por g_{ij} estamos denotando as compoñentes locais de g con respecto a

$$(1.3) \quad \left\{ \frac{\partial}{\partial q^1}, \dots, \frac{\partial}{\partial q^m} \right\},$$

e por g^{ij} , as da súa inversa.

Nun punto do fibrado tanxente, denotaremos por

$$(1.4) \quad {}^{TM}\Gamma_{\alpha\beta}^{\gamma}, \quad (\alpha, \beta, \gamma = 1, \dots, 2m),$$

os símbolos de Christoffel da conexión de Levi-Civita, ∇^C , asociada a g^C . Localmente exprésanse como

$$(1.5) \quad {}^{TM}\Gamma^k = \begin{pmatrix} \Gamma_{ij}^k & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad {}^{TM}\Gamma^{\bar{k}} = \begin{pmatrix} \dot{q}^l \frac{\partial \Gamma_{ij}^k}{\partial q^l} & \Gamma_{ij}^k \\ \Gamma_{ij}^k & 0 \end{pmatrix},$$

onde Γ_{ij}^k son os símbolos de Christoffel de ∇ e

$$(1.6) \quad \bar{k} = k + m, \quad (i, j, k = 1, \dots, m).$$

A variedade semi-riemanniana (TM, g^C) posúe propiedades xeométricas importantes, herdadas algunhas da variedade (M, g) .

Proposición 1.1.1 [27][28] *Sexa (M, g) unha variedade (semi-)Riemanniana e (TM, g^C) o seu fibrado tanxente coa métrica levantamento completo de g, g^C . Daquela verificase:*

- (i) *Se (M, g) é localmente simétrica, entón (TM, g^C) é localmente simétrica.*
- (ii) *(TM, g^C) ten curvatura escalar cero.*
- (iii) *(TM, g^C) é unha variedade Einstein se e soamente se (M, g) ten curvatura escalar nula.*
- (iv) *Se (M, g) ten curvatura constante k . Entón (TM, g^C) ten curvatura constante se e soamente se $k = 0$.*

□

Ademáis a métrica g^C é utilizada en temas de harmonicidade.

Proposición 1.1.2 [27] *Sexan (M, g) e (N, h) dúas variedades semi-riemannianas e $f : (M, g) \rightarrow (N, h)$ unha aplicación diferenciable. Entón $f : (M, g) \rightarrow (N, h)$ é harmónica se e soamente se $df : (TM, g^C) \rightarrow (TN, h^C)$ é harmónica.* □

Nos seguintes capítulos utilizaremos esta métrica para definir varios conceptos relacionados coa harmonicidade, como poden ser campos de vectores harmónicos* ou 1-formas harmónicas.

1.2 Extensión de Riemann en T^*M

Patterson e Walker ([20]) construíron unha métrica semi-riemanniana no espacio cotanxente dunha variedade que posuía unha conexión, ∇ , afín e simétrica, denominada extensión de Riemann de ∇ e denotada por g_∇ . Se consideramos que ∇ é a conexión de Levi-Civita da variedade (M, g) e tomámo-la veciñanza de coordenadas inducida no fibrado cotanxente a M , $T^*\mathcal{U} = \{\pi^{-1}_{T^*M}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m)\}$, $(\pi_{T^*M}: T^*M \rightarrow M)$, temos que a métrica g_∇ está definida como:

$$(1.7) \quad g_\nabla(X^C, Y^C) = -\gamma(\nabla_X Y + \nabla_Y X),$$

onde X^C, Y^C son os levantamentos completos a T^*M dos campos de vectores X e Y en M , expresados localmente por:

$$(1.8) \quad Z^C = Z^i \frac{\partial}{\partial q^i} - p_k \frac{\partial Z^i}{\partial q^k} \frac{\partial}{\partial p_i},$$

onde, $Z = Z^i \frac{\partial}{\partial q^i}$ e γ é a seguinte función en TM :

$$\begin{aligned} \gamma: TM &\rightarrow C^\infty(T^*M, \mathfrak{R}) \\ Z &\mapsto \gamma(Z), \end{aligned}$$

con:

$$\begin{aligned} \gamma(Z): T^*M &\rightarrow \mathfrak{R} \\ \gamma(Z)(\alpha_x) &= \alpha_x(Z), \end{aligned}$$

sendo $\alpha_x = p_i dq^i$.

En coordenadas locais:

$$(1.9) \quad \gamma(Z) = p_k Z^k.$$

Relativa á base

$$(1.10) \quad \left\{ \frac{\partial}{\partial q^1}, \dots, \frac{\partial}{\partial q^m}; \frac{\partial}{\partial p_1}, \dots, \frac{\partial}{\partial p_m} \right\},$$

as expresións en coordenadas locais da extensión de Riemann e a súa inversa son:

$$(1.11) \quad (g_\nabla) = \begin{pmatrix} -2p_k^\nabla \Gamma_{ij}^k & \delta_{ij} \\ \delta_{ij} & 0 \end{pmatrix}, \quad (g_\nabla)^{-1} = \begin{pmatrix} 0 & \delta_{ij} \\ \delta_{ij} & 2p_k^\nabla \Gamma_{ij}^k \end{pmatrix},$$

onde $\nabla \Gamma_{ij}^k$ son os símbolos de Christoffel de ∇ .

Os símbolos de Christoffel, $T^*M \Gamma_{\alpha\beta}^\gamma$, ($\alpha, \beta, \gamma = 1, \dots, 2m$), da conexión de Levi-Civita, ∇_∇ , asociada a g_∇ , veñen dados por:

$$(1.12) \quad T^*M \Gamma^k = \begin{pmatrix} \nabla \Gamma_{ij}^k & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad T^*M \Gamma^{\bar{k}} = \begin{pmatrix} p_l^k A_{ij}^l & -\Gamma_{kj}^i \\ -\Gamma_{ik}^j & 0 \end{pmatrix},$$

onde

$$(1.13) \quad {}^k A_{ij}^l = \frac{\partial \Gamma_{ij}^l}{\partial q^k} - \frac{\partial \Gamma_{ik}^l}{\partial q^j} - \frac{\partial \Gamma_{kj}^l}{\partial q^i} + 2\Gamma_{kt}^l \Gamma_{ij}^t,$$

Γ_{ij}^k son os símbolos de Christoffel de ∇ en M e

$$\bar{k} = k + m, (i, j, k, l, t = 1, \dots, m).$$

A variedade semi-riemanniana (T^*M, g_∇) posúe propiedades xeométricas importantes, algunhas herdadas da variedade base.

Proposición 1.2.1 [27] *Sexa M unha variedade dotada dunha conexión afín e simétrica ∇ . Se M é localmente simétrica, entón o fibrado cotanxente T^*M coa conexión ∇_∇ tamén é localmente simétrico. $\square$*

Proposición 1.2.2 [27] *Se $\bar{C}$ é unha xeodésica con respecto a ∇_∇ en T^*M , entón a proxección C de $\bar{C}$ é unha xeodésica en M e $p_i(t)$ satisfan a ecuación:*

$$(1.14) \quad \frac{d^2 p_i}{dt^2} + p_a R_{hji}^a \frac{dq^j}{dt} \frac{dq^i}{dt} = 0$$

ó longo de C , onde $\bar{C}$ ten a expresión:

$$q^{\bar{i}} = q^i(t), \quad p_i = p_i(t).$$

$\square$

1.3 Isomorfismos musicais

Defínense os isomorfismos *musicais* asociados a unha métrica g como as seguintes aplicacións entre os fibrados tanxente e cotanxente:

$$\text{bemol } \flat : TM \rightarrow T^*M, X \mapsto \flat(X) = g(X, \cdot)$$

$$\text{díese } \sharp : T^*M \rightarrow TM, \omega \mapsto \sharp(\omega),$$

onde $\sharp(\omega)$ é o campo de vectores sobre M dado por $g(\sharp(\omega), Y) = \omega(Y)$, para todo campo de vectores Y sobre M .

En coordenadas:

$$(1.15) \quad \flat(q^i, \dot{q}^i) = (q^i, g_{ik}\dot{q}^k),$$

$$(1.16) \quad \sharp(q^i, p_i) = (q^i, g^{ik}p_k),$$

g_{ik} denotan as compoñentes locais da métrica g e g^{ik} as da súa inversa.

Xa que a métrica g é non-dexenerada, os isomorfismos musicais definen isomorfismos de fibrados entre TM e T^*M . No epígrafe anterior equipamos estes fibrados con métricas semi-riemannianas e resulta natural investiga-la información xeométrica que preservan estes isomorfismos.

Teorema 1.3.1 [14] *Sexa (M, g) unha variedade semi-riemanniana e D unha conexión libre de torsión en M . Entón os isomorfismos musicais inducidos por g son aplicacións totalmente xeodésicas entre (TM, g^C) e (T^*M, g_D) se e soamente se D coincide coa conexión de Levi-Civita ∇ de g .* $\square$

Pero ademais tense un resultado máis forte, que é o seguinte:

Teorema 1.3.2 *Sexa (M, g) unha variedade (semi-)riemanniana, e sexan os fibrados tanxente e cotanxente dotados das métricas g^C e g_∇ , respectivamente. Entón os isomorfismos musicais son isometrías entre (TM, g^C) e (T^*M, g_∇) .*

Demostración:

En coordenadas temos:

$$(TM, g^C) \xrightarrow{b} (T^*M) \xrightarrow{\sharp} (TM, g^C)$$

$$b(q^i, \dot{q}^i) = (q^i, g_{ki}\dot{q}^k)$$

$$\sharp(q^j, p_j) = (q^j, g^{kj}p_k).$$

Resulta evidente que ámbalas dúas aplicacións son difeomorfismos verificando $b \circ \sharp = 1_{TM}$ e $\sharp \circ b = 1_{T^*M}$.

Probemos agora que $b^*g_{\nabla} = g^C$ e $\sharp^*g^C = g_{\nabla}$.

Facendo contas temos:

$$\begin{aligned} (b^*g_{\nabla})_{ij} &= -2p_h\Gamma_{ij}^h + \dot{q}^t \frac{\partial g_{jt}}{\partial q^i} + \dot{q}^t \frac{\partial g_{it}}{\partial q^j} \\ &= \dot{q}^t \frac{\partial g_{ij}}{\partial q^t}, \end{aligned}$$

tendo en conta:

$$-2p_k\Gamma_{ij}^k = -p_k g^{kl} \left\{ \frac{\partial g_{li}}{\partial q_j} + \frac{\partial g_{lj}}{\partial q_i} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial q_l} \right\} = -\dot{q}_l \left\{ \frac{\partial g_{li}}{\partial q_j} + \frac{\partial g_{lj}}{\partial q_i} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial q_l} \right\},$$

$$(b^*g_{\nabla})_{i\bar{j}} = g_{j\bar{i}},$$

$$(b^*g_{\nabla})_{\bar{i}\bar{j}} = g_{ij},$$

$$(b^*g_{\nabla})_{\bar{i}\bar{j}} = 0,$$

$i, j, k, l = 1, \dots, m; \bar{() } = () + m.$

Reciprocamente:

$$\begin{aligned} (\#^* g^C)_{ij} &= q^t \frac{\partial g_{ij}}{\partial q^t} - p_t g^{kt} \left\{ \frac{\partial g_{kj}}{\partial q^i} + \frac{\partial g_{ki}}{\partial q^j} - \frac{\partial g_{ij}}{\partial q^t} \right\} - p_t g^{kt} \frac{\partial g_{ij}}{\partial q^t} \\ &= -2p_t \Gamma^t_{ij}, \end{aligned}$$

$$(\#^* g^C)_{\bar{i}j} = \delta_{ij},$$

$$(\#^* g^C)_{i\bar{j}} = \delta_{ij},$$

$$(\#^* g^C)_{\bar{i}\bar{j}} = 0,$$

$i, j, k, l = 1, \dots, m; \bar{() } = () + m.$

Comparando coas expresións de g^C e g_∇ dadas en (1.1) e (1.11) témo-lo resultado. $\square$

Capítulo 2

Harmonicidade

Sexan agora (M, g) e (N, h) variedades (semi-)riemannianas, de dimensións m e n , respectivamente, e sexa $f : (M, g) \rightarrow (N, h)$ unha aplicación de M en N . Entón pódese construí-lo fibrado de 1-formas en M con valores no fibrado *pull-back* $f^{-1}(TN)$, é dicir, $T^*M \otimes f^{-1}(TN)$. Este fibrado é equipado coa conexión inducida polas conexións de Levi-Civita de g e h .

A derivada covariante da diferencial, ∇df , é unha forma bilinear simétrica sobre TM e chámase *segunda forma fundamental de f* . A traza de ∇df con respecto a g chámase *campo de tensión de f* , e denótase por $\tau(f)$. Unha aplicación f dise *armónica* se $\tau(f) = 0$, e *totalmente xeodésica* se $\nabla df = 0$ (ver [7],[8] para máis detalle).

Agora, se $\mathcal{U} = \{U \subset M, (q^1, \dots, q^m)\}$ e $\mathcal{V} = \{V \subset N, (y^1, \dots, y^n)\}$ son veciñanzas de coordenadas en M e N , respectivamente, e supoñemos que f se representa localmente por $y^a = f^a(q^1, \dots, q^m)$, $a = 1, \dots, n$. Entón temos:

$$(2.1) \quad \nabla(df)_{ij}^a = \frac{\partial^2 f^a}{\partial q^i \partial q^j} - g\Gamma_{ij}^k \frac{\partial f^a}{\partial q^k} + {}^h\Gamma_{bc}^a(f) \left[\frac{\partial f^b}{\partial q^i} \frac{\partial f^c}{\partial q^j} \right],$$

$$(2.2) \quad \tau(f)^a = g^{ij} (\nabla(df)_{ij}^a),$$

para $i, j, k = 1, \dots, m$; $a, b, c = 1, \dots, n$.

2.1 Campos de vectores e 1-formas que definen secciones harmónicas

Un campo de vectores X nunha variedade M define unha sección do fibrado tanxente $\sigma_X : M \rightarrow TM$. Cando M se dota dunha métrica semi-riemanniana g , un campo de vectores X dise *harmónico* se a sección $\sigma_X : (M, g) \rightarrow (TM, g^C)$ é unha aplicación harmónica. Tal noción de harmonicidade foi estudiada por Nouhaud [19], e o principal resultado amosa que un campo de vectores X en (M, g) é harmónico se, e sómentes se, é un *campo de vectores xeodésico* (ver [31] e tamén Observación 2.1.1 para a definición de campos de vectores xeodésicos).

Teorema 2.1.1 [19] *Un campo de vectores X en (M, g) define unha sección harmónica de (TM, g^C) se, e sómentes se:*

$$(2.3) \quad g^{ij}(\mathcal{L}_X \nabla) \left(\frac{\partial}{\partial x^i}, \frac{\partial}{\partial x^j} \right) = 0,$$

onde $\mathcal{L}$ denota a derivada de Lie. Ademais X define unha sección totalmente xeodésica de (TM, g^C) se e soamente se:

$$(2.4) \quad \mathcal{L}_X \nabla = 0.$$

□

Observación 2.1.1 Os campos de vectores que definen secciones totalmente xeodésicas de (TM, g^C) son chamados *campos de vectores afíns Killing* ([21]). Os campos de vectores que satisfan a condición (2.3) son chamados *campos de vectores xeodésicos* por Yano e Nagano. Referímos a [31] para máis información sobre tales campos de vectores en variedades riemannianas compactas.

Exemplos de campos de vectores que definen secciones harmónicas poden ser construídos usando os levantamentos vertical e completo de campos de vectores a TM como se amosa a seguir:

Teorema 2.1.2 [14] *Sexa (M, g) unha variedade semi-riemanniana e X un campo de vectores en M . Entón temos:*

- (i) O levantamento vertical X^V de X é un campo de vectores en (TM, g^C) que define unha sección harmónica de $(T(TM), (g^C)^C)$. Ademais define unha sección totalmente xeodésica se e soamente se X define unha sección totalmente xeodésica de (TM, g^C) .
- (ii) O levantamento completo X^C de X define unha sección harmónica (resp. totalmente xeodésica) de $(T(TM), (g^C)^C)$ se e soamente se X define unha sección harmónica (resp. totalmente xeodésica) de (TM, g^C) .

□

Agora, usando o Teorema 1.3.2, témo-las seguintes relacións entre as seccións de TM e T^*M .

Teorema 2.1.3 *Sexa (M, g) unha variedade semi-riemanniana.*

- (a) Unha 1-forma, ω , en M define unha sección harmónica (resp. totalmente xeodésica) de (T^*M, g_∇) se e soamente se $X = \sharp(\omega)$ define unha sección harmónica (resp. totalmente xeodésica) de (TM, g^C) .
- (b) Un campo de vectores, X , en M define unha sección harmónica (resp. totalmente xeodésica) de (TM, g^C) se e soamente se $\omega = \flat(X)$ define unha sección harmónica (resp. totalmente xeodésica) de (T^*M, g_∇) .

Demostración:

Xa que a segunda forma fundamental da composición de dúas aplicacións satisfai:

$$\nabla d(\psi \circ \phi) = d\psi \circ \nabla(d\phi) + \nabla(d\psi)(d\phi, d\phi)$$

onde $\phi : M \rightarrow N$ e $\psi : N \rightarrow P$, temos que a composición de dúas aplicacións totalmente xeodésicas é totalmente xeodésica. Ademais, se ϕ é harmónica e ψ é totalmente xeodésica, a composición $\psi \circ \phi$ é unha aplicación harmónica (véxase [7] e [8], para máis información). Agora, a demostración conclúese do Teorema 1.3.2 e do feito de que toda isometría é unha aplicación totalmente xeodésica. □

A continuación expóñense algúns exemplos de 1-formas que definen seccións harmónicas. Usando os resultados dos Teoremas 2.1.2 e 2.1.3 temos:

Teorema 2.1.4 *Sexa (M, g) unha variedade semi-riemanniana e X un campo de vectores en M . Entón:*

- (i) $b(X^V)$ é unha 1-forma en (TM, g^C) que define unha sección harmónica do fibrado cotanxente $(T^*(TM), g_{\nabla^C})$. Ademais define unha sección totalmente xeodésica se e soamente se X define unha sección totalmente xeodésica de (TM, g^C) .
- (ii) $b(X^C)$ define unha sección harmónica de $(T^*(TM), g_{\nabla^C})$ se e soamente se X define unha sección harmónica de (TM, g^C) .

□

Cada 1-forma ω en M induce un campo de vectores no fibrado cotanxente, este campo de vectores é o levantamento vertical ω^V de ω , que se expresa en coordenadas locais do xeito seguinte $\omega^V = \omega_k \frac{\partial}{\partial p_k}$, sendo ω_k as coordenadas de ω en M .

Teorema 2.1.5 [14] ω^V define unha sección harmónica de $(T(T^*M), (g_{\nabla^C})^C)$ para cada 1-forma ω en (M, g) . □

2.2 Campos de tensores de tipo $(1, 1)$ e $(0, 2)$ harmónicos

Un campo de tensores de tipo $(1, 1)$ nunha variedade riemanniana (M, g) determina unha aplicación $\varphi : TM \rightarrow TM$ onde TM denota o fibrado tanxente de M . É así natural da-la seguinte definición:

Definición 2.2.1 [13] *Un campo de tensores de tipo $(1, 1)$ nunha variedade semi-riemanniana (M, g) dise harmónico se e soamente se $\varphi : (TM, g^C) \rightarrow (TM, g^C)$ é unha aplicación harmónica.*

Asemade, un campo de tensores de tipo $(0, 2)$, ϕ , en M é harmónico se e soamente se o campo de tensores de tipo $(1, 1)$ asociado, definido por $g(\varphi(X), Y) = \phi(X, Y)$, é harmónico.

En [13] determínase unha condición necesaria e suficiente para que un campo de tensores de tipo $(1, 1)$, φ , sexa harmónico. Seguindo [2] denótase por ∇^* a adxunción formal da conexión de Levi-Civita ∇ en (M, g) , que se expresa en coordenadas locais:

$$(\nabla^* \varphi)^k = -g^{ij} (\nabla_i \varphi)_j^k.$$

Teorema 2.2.1 [13] *O campo de endomorfismos φ en (M, g) é harmónico se e soamente se $\nabla^* \varphi = 0$. $\square$*

Como consecuencia deste teorema, un campo de tensores de tipo $(0, 2)$, ϕ , é harmónico se e soamente se ten diverxencia nula, i.e., $\delta\phi = 0$. É interesante sinalar que o concepto de tensor harmónico foi previamente estudiado por Chen e Nagano ([3]), no caso particular de campos de tensores de tipo $(0, 2)$ simétricos. Resulta que o campo de tensores ϕ é harmónico no sentido de [3] se e soamente se

$$\bar{\phi} = \phi - \frac{1}{2}(\text{traza}\phi)g$$

é harmónico no sentido da definición 2.2.1 (referímos a [13] para máis exemplos de campos de tensores harmónicos).

Existen moitos tipos interesantes de campos de tensores de tipo $(1, 1)$ que desempeñan diferentes papeis na xeometría riemanniana. Os operadores de configuración e de Ricci caracterizan interesantes propiedades das variedades riemannianas en esferas xeodésicas suficientemente pequenas. Baseándose nos resultados de [4] e [13] temos:

- Sexa (M, g) unha variedade riemanniana con $\dim M \geq 3$. Entón (M, g) é un espacio harmónico se e soamente se o operador Ricci é harmónico en cada esfera xeodésica suficientemente pequena.
- Unha variedade Einstein (M, g) é un espacio harmónico se e soamente se o operador de configuración en cada esfera xeodésica suficientemente pequena é harmónico.

As estruturas case complexas e case producto son estruturas xeometricamente interesantes cando se estudia xeometría riemanniana. Ademais, a harmonicidade de tales estruturas conecta con propiedades destas variedades tal e como se amosa en [13].

- Sexa (M, g, J) unha variedade case Hermitiana. Entón J é un campo de tensores de tipo $(1,1)$ harmónico se e soamente se (M, g, J) é semi-Kähler.
- Sexa (M, g, P) unha variedade métrica case producto. Entón P é unha estrutura casi producto harmónica se e soamente se os autoespacios correspondentes ós autovalores $+1$ e -1 de P definen distribucións minimais en M .

Capítulo 3

Xeometría simpléctica

Sexa M unha variedade diferenciable, e ω unha 2-forma en M . Dise que ω é unha *estructura simpléctica* se

- (a) ω é non-dexenerada: A aplicación inducida $\bar{\omega} : T_x M \rightarrow T_x^* M$ é un isomorfismo, para todo $x \in M$.
- (b) ω é pechada: $d\omega=0$.

Unha variedade simpléctica é unha variedade M dotada dunha estrutura simpléctica, ω , e denotarémola por (M, ω) .

Como consecuencia inmediata desta definición, temos que:

- (a) Se (M, ω) é simpléctica, $\dim M = 2m$, é par.
- (b) Se (M, ω) é simpléctica, M é orientable, e a $2m$ -forma ω^m é un elemento de volume para M .

3.1 Estructura simpléctica canónica do fibrado cotanxente

Sexa M unha variedade diferenciable m -dimensional e sexa T^*M o seu fibrado cotanxente. En T^*M existe unha 1-forma canónica,

$$\lambda_0 : T^*M \rightarrow T^*(T^*M),$$

denominada *forma de Liouville*, caracterizada pola propiedade de que se σ é unha 1-forma en M , entón $\sigma^*\lambda_0 = \sigma$. A derivada exterior desta 1-forma, $d\lambda_0$, é unha forma simpléctica en T^*M . A estrutura simpléctica $\omega_0 = -d\lambda_0$ chámase *estructura simpléctica canónica de T^*M* .

Para definir λ_0 , consideremos $p \in T^*M$ e $v_p \in T_p(T^*M)$ un vector tanxente en p . Se $\pi_{T^*M} : T^*M \rightarrow M$ é a proxección e $\pi_{T^*M}(p) = x$, témo-lo seguinte diagrama:

$$\begin{array}{ccc}
 v_p \in T(T^*M) & \xrightarrow{(\pi_{T^*M})_*} & TM \\
 \uparrow & & \uparrow \\
 p \in T^*M & \xrightarrow{\pi_{T^*M}} & M
 \end{array}$$

Definimos $(\lambda_0)_p(v_p) = p((\pi_{T^*M})_*(v_p))$, entón se $\sigma : M \rightarrow T^*M$ é unha 1-forma en M e $W_x \in T_xM$ é un vector tanxente a M , e se $\sigma(x) = p \in T^*M$,

$$\begin{aligned}
 \sigma^*(\lambda_0)_p(W_x) &= (\lambda_0)_p(\sigma_*(W_x)) \\
 &= p((\pi_{T^*M})_* \circ \sigma_*(W_x)) \\
 &= p(W_x) \\
 &= \sigma(x)(W_x),
 \end{aligned}$$

como isto ocorre para calquera vector tanxente W_x , temos que $\sigma^*\lambda_0 = \sigma$.

Imos escribi-la forma λ_0 en coordenadas locais. Sexa

$$T^*(\mathcal{U}) = \{\pi_{T^*M}^{-1}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m)\}$$

unha veciñanza de coordenadas locais en T^*M inducido pola veciñanza $\mathcal{U} = \{U \subset M, (q^1, \dots, q^m)\}$ en M . Cada 1-forma $p \in T^*(\mathcal{U})$ exprésase:

$$p = p_i dq^i,$$

de tal modo que se $\pi_{T^*M}(p) = q$ vén dado polas coordenadas $(q^1, \dots, q^m)$, entón p vén dado polas coordenadas $(q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m)$.

Neste sistema de coordenadas a 1-forma de Liouville vén dada por:

$$\lambda_0(q, p) = p_i dq^i.$$

Agora resulta inmediato que

$$\omega_0 = -d\lambda_0 = dq^i \wedge dp_i,$$

é unha forma simpléctica e denomínase *estructura simpléctica canónica do fibrado cotanxente*.

3.2 Estructura simpléctica asociada a unha métrica no fibrado tanxente

Así como no fibrado cotanxente dunha variedade é posible definir unha estrutura simpléctica de xeito canónico, no fibrado tanxente isto non é posible. A continuación descríbese algún caso no que si se pode dotar ó tanxente dunha estrutura simpléctica.

Sexa M unha variedade diferenciable m -dimensional. O campo de vectores, C , que enxendra o grupo 1-paramétrico de homotecias de TM é un campo de vectores en TM , chamado *campo de Liouville*.

Sexa

$$T(\mathcal{U}) = \{\pi^{-1}_{TM}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; \dot{q}^1, \dots, \dot{q}^m)\},$$

a veciñanza coordenada en TM inducido por $\mathcal{U} = \{U \subset M, (q^1, \dots, q^m)\}$ e a proxección $\pi_{TM} : TM \rightarrow M$.

Cada campo de vectores $\dot{q} \in T(\mathcal{U})$ exprésase: $\dot{q} = \dot{q}^i \frac{\partial}{\partial q^i}$, de tal modo que se $\pi_{TM}(\dot{q}) = q$ vén dado polas coordenadas $(q^1, \dots, q^m)$, entón $\dot{q}$ vén dado polas coordenadas $(q^1, \dots, q^m; \dot{q}^1, \dots, \dot{q}^m)$.

Neste sistema de coordenadas, o campo de Liouville exprésase:

$$C(q, \dot{q}) = \dot{q}^i \frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}.$$

Consideraremos agora que temos definida en M unha métrica (se-mi-)riemanniana g . O isomorfismo *bemol*, $\flat$, asociado a esa métrica, definido no capítulo 1 permítenos construír unha estrutura simpléctica en TM do xeito seguinte:

$$(3.1) \quad \Omega_0 = (\flat)^*(\omega_0).$$

Claramente $\Omega_0 = -d((\flat)^*\lambda_0)$.

A súa expresión local vén dada por:

$$(3.2) \quad \Omega_0 = -(g_{ij} dq^i \wedge dq^j + \dot{q}^i \frac{\partial g_{ij}}{\partial q^k} dq^j \wedge dq^k),$$

onde g_{ij} son as compoñentes locais da métrica g en $\mathcal{U}$.

Esta 2-forma Ω_0 é non-dexenerada e pechada, polo tanto define unha estrutura simpléctica en TM , (ver [1] para máis detalles).

Nota: Tanto o campo de Liouville como a forma de Liouville están definidos globalmente, é dicir, as seccións que definen son globais.

3.3 Harmonicidade das estruturas simplécticas

Utilizando as definicións do capítulo 2, imos analiza-la harmonicidade dos conceptos definidos nas seccións anteriores. En primeiro lugar analizáremo-lo campo e a forma de Liouville.

Proposición 3.3.1 *O campo de Liouville, C , define unha sección totalmente xeodésica do fibrado $\pi_C : (T(TM), (g^C)^C) \rightarrow (TM, g^C)$.*

Demostración:

Sexa ∇^C a conexión de Levi-Civita de g^C . Seguindo o Teorema 2.1.1, é necesario probar que:

$$(\mathcal{L}_C \nabla^C) = 0.$$

En coordenadas locais, se $\{\frac{\partial}{\partial q^i}, \frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}\}$ é unha base de $T_{(q^i, \dot{q}^i)}(TM)$ nunha veciñanza de cada punto, entón o que debemos probar é que:

$$(\mathcal{L}_C \nabla^C)\left(\frac{\partial}{\partial q^i}, \frac{\partial}{\partial q^j}\right) = 0,$$

$$(\mathcal{L}_C \nabla^C)\left(\frac{\partial}{\partial q^i}, \frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}\right) = 0,$$

$$(\mathcal{L}_C \nabla^C)\left(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}, \frac{\partial}{\partial q^j}\right) = 0,$$

$$(\mathcal{L}_C \nabla^C)\left(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}, \frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}\right) = 0.$$

sendo :

$$(\mathcal{L}_X \nabla)(Y, Z) = \mathcal{L}_X(\nabla_Y Z) - \nabla_Y(\mathcal{L}_X Z) - \mathcal{L}_{[X, Y]}Z.$$

para X, Y, Z campos de vectores sobre unha variedade con conexión ∇ . En coordenadas locais, con respecto á base $\{\frac{\partial}{\partial x^i}\}$:

$$(3.3) \quad (\mathcal{L}_X \nabla) \left(\frac{\partial}{\partial x^j}, \frac{\partial}{\partial x^k} \right) = \frac{\partial^2 X^i}{\partial x^j \partial x^k} - \Gamma^l{}_{jk} \frac{\partial X^i}{\partial x^l} + X^h \frac{\partial \Gamma^i{}_{jk}}{\partial x^h} + \Gamma^i{}_{mk} \frac{\partial X^m}{\partial x^j} + \Gamma^i{}_{jm} \frac{\partial X^m}{\partial x^k}.$$

Utilizando os símbolos de Christoffel asociados a g^C dados en (1.5), e logo duns cálculos sinxelos, témo-lo que queríamos probar. $\square$

Proposición 3.3.2 *A forma de Liouville, λ_0 , define unha sección totalmente xeodésica do fibrado $\pi_\nabla : (T^*(T^*M), (g_\nabla)_\nabla) \rightarrow (T^*M, g_\nabla)$.*

Demostración:

Polo Teorema 1.3.2, probar que λ_0 é unha sección totalmente xeodésica de π_∇ é equivalente a probar que $\sharp(\lambda_0) = X_{\lambda_0}$ define unha sección totalmente xeodésica do fibrado: $(T(T^*M), (g_\nabla)^C) \rightarrow (T^*M, g_\nabla)$.

Como $g_\nabla(X_{\lambda_0}, Y) = \omega(Y)$ para todo Y sobre M , en coordenadas locais:

$$X_{\lambda_0} = p_i \frac{\partial}{\partial p_i},$$

onde $T^*(U) = \{\pi_{T^*M}^{-1}(U), (q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m)\}$ é unha veciñanza de coordenadas inducida en T^*M .

Para este campo de vectores procedemos de xeito análogo que na demostración do teorema anterior, isto é, consideramo-la base $\{\frac{\partial}{\partial q^i}, \frac{\partial}{\partial p_i}\}$ de $T_{(q^i, p_i)}(T^*M)$ e os símbolos de Christoffel asociados a g_∇ dados en (1.12) e sen máis que substituír na expresión (3.3) obtense o que se quería demostrar. $\square$

Referido ás formas simplécticas definidas no fibrado cotanxente e no fibrado tanxente, témo-los seguintes resultados:

Proposición 3.3.3 *A 2-forma simpléctica canónica, ω_0 , do fibrado cotanxente é unha 2-forma harmónica en (T^*M, g_∇) .*

Demostración:

Sexa $\omega_0 = dq^i \wedge dp_i$ a 2-forma canónica do fibrado cotanxente e X un campo de vectores en T^*M , definido localmente por: $X = X^k \frac{\partial}{\partial q^k} + X^{\bar{k}} \frac{\partial}{\partial p_k}$. Temos que probar que a diverxencia de ω_0 é nula.

Tendo en conta as expresións locais da inversa da métrica g_∇ (ver (1.11)) temos:

$$\begin{aligned} \delta\omega_0(X) &= -\delta_i^j [\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}} (\omega_0(\frac{\partial}{\partial p_j}, X)) - \omega_0(\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}} \frac{\partial}{\partial p_j}, X)] \\ &\quad - \omega_0(\frac{\partial}{\partial p_j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}} X) \\ &= -\delta_j^i [\nabla_{\frac{\partial}{\partial p_i}} (\omega_0(\frac{\partial}{\partial q^j}, X)) - \omega_0(\nabla_{\frac{\partial}{\partial p_i}} \frac{\partial}{\partial q^j}, X)] \\ &\quad - \omega_0(\frac{\partial}{\partial q^j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial p_i}} X) \\ &= -2p_k \Gamma_{ij}^k [\nabla_{\frac{\partial}{\partial p_i}} (\omega_0(\frac{\partial}{\partial p_j}, X)) - \omega_0(\frac{\partial}{\partial p_j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial p_i}} X)] \\ &= \delta_i^j [-X^k \Gamma_{ij}^k - X^k \Gamma_{ik}^j] - \delta_j^i [\Gamma_{ij}^l X^l - X^k \Gamma_{ik}^j] = 0 \end{aligned}$$

□

Consideremos agora a 2-forma no fibrado tanxente:

$$(3.4) \quad \Omega_0 = (b)^*(\omega_0) = -(g_{ij} dq^i \wedge dq^j + \dot{q}^i \frac{\partial g_{ij}}{\partial q_k} dq^j \wedge dq^k)$$

onde ω_0 é a forma simpléctica canónica do fibrado cotanxente. Tense o seguinte resultado:

Proposición 3.3.4 *A 2-forma simpléctica Ω_0 definida no fibrado tanxente a unha variedade de Riemann (M, g) é unha 2-forma harmónica en (TM, g^C) .*

Demostración

En efecto, tendo en conta a expresión da inversa da métrica g^C (ver (1.1)) temos que:

$$\begin{aligned}
 \delta\Omega_0(X) &= -G^{\alpha\beta}(\nabla_{\frac{\partial}{\partial q_\alpha}}\Omega_0)(\frac{\partial}{\partial q_\beta}, X) \\
 &= -G^{\alpha\beta}[\nabla_{\frac{\partial}{\partial q_\alpha}}(\Omega_0(\frac{\partial}{\partial q_\beta}, X)) - \Omega_0(\nabla_{\frac{\partial}{\partial q_\alpha}}\frac{\partial}{\partial q_\beta}, X) \\
 &\quad - \Omega_0(\frac{\partial}{\partial q_\beta}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial q_\alpha}}X)] \\
 &= -g^{ij}[\nabla_{\frac{\partial}{\partial q_i}}(\Omega_0(\frac{\partial}{\partial \dot{q}_j}, X)) - \Omega_0(\nabla_{\frac{\partial}{\partial q_i}}\frac{\partial}{\partial \dot{q}_j}, X) \\
 &\quad - \Omega_0(\frac{\partial}{\partial \dot{q}_j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial q_i}}X)] \\
 &\quad - g^{ij}[\nabla_{\frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}}(\Omega_0(\frac{\partial}{\partial q_j}, X)) - \Omega_0(\nabla_{\frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}}\frac{\partial}{\partial q_j}, X) \\
 &\quad - \Omega_0(\frac{\partial}{\partial q_j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial \dot{q}^i}}X)] \\
 &\quad - \dot{q}_t \frac{\partial g^{ij}}{\partial q_t} [\nabla_{\frac{\partial}{\partial \dot{q}_i}}(\Omega_0(\frac{\partial}{\partial \dot{q}_j}, X)) - \Omega_0(\frac{\partial}{\partial \dot{q}_j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial \dot{q}_i}}X)] \\
 &= g^{ij}X^s \frac{\partial g_{sj}}{\partial q_i} - g^{ij}X^s \frac{\partial g_{sj}}{\partial q_i} \\
 &= 0.
 \end{aligned}$$

É isto é o que se quería demostrar. □

Seguindo ([1]) téñense as seguintes definicións:

Definición 3.3.1 O operador de Laplace-de Rham defínese do xeito seguinte:

$$\Delta = d\delta + \delta d.$$

Este operador é simétrico e non dexenerado, isto é:

- $(\Delta\alpha, \beta) = (\alpha, \delta\beta)$,
- $(\delta\alpha, \alpha) \geq 0$,

sendo $(\cdot, \cdot)$ un L^2 produto interno nas seccións de $\Omega^k(M)$, M^n variedade diferenciable, definido como segue: $(\alpha, \beta) = \int_M \alpha \wedge * \beta$ e $*\beta$ é unha $(n-k)$ -forma cumprindo: $(*\beta)(v_{k+1}, \dots, v_n) = \beta(v_1, \dots, v_k)$, onde β é unha k -forma. Os vectores $v_1, \dots, v_n$ son ortonormais e orientados en $T_x M$. $*$ é chamado o operador de Hodge star.

Corolario 3.3.1 *As formas simplécticas ω_0 e Ω_0 son harmónicas en senso clásico, é dicir, $\Delta\omega_0 = 0$ e $\Delta\Omega_0 = 0$, onde Δ é o operador de Laplace-de Rham.*

Demostración

O operador de Laplace-de Rham vén definido por $\Delta = d\delta + \delta d$. Utilizando as proposicións 3.3.3 e 3.3.4, e o feito de que as formas simplécticas son pechadas, témo-lo o resultado requirido. $\square$

É posible dar unha demostración alternativa da proposición 3.3.4 utilizando técnicas de variedades case-producto. Sexa Q o endomorfismo do fibrado tanxente a TM que verifica:

$$(3.5) \quad \Omega_0(Q(A), B) = g^C(A, B), \quad \forall A, B \in T(TM),$$

temos que

$$(3.6) \quad Q^2(A) = A, \quad g^C(Q(A), Q(B)) = g^C(A, B), \quad \forall A, B \in T(TM).$$

Polo tanto, Q define unha estrutura case-producto métrica en TM . Ademais :

$$(3.7) \quad Q(X^V) = X^V \text{ e } Q(X^H) = -X^H, \quad \forall X \in TM,$$

$$(3.8) \quad \Omega_0(A, B) = g^C(Q(A), B), \quad \forall A, B \in T(TM).$$

Entón, utilizando a Proposición 3.9 de [13] que garante que Q é harmónico, temos que, pola propia definición de 2-forma harmónica (Definición 2.2.1), Ω_0 é harmónica

Nota: Este método non se pode aplicar ó caso de ω_0 , xa que o endomorfismo de $T(T^*M)$ que define, non é unha estrutura case-producto.

Capítulo 4

Sistemas hamiltonianos e lagranxianos

4.1 Sistemas hamiltonianos

O campo de vectores hamiltoniano dunha función H nunha variedade simpléctica fórmase de xeito semellante ó gradiente dunha función nunha variedade riemanniana. Ademais, a antisimetría da forma simpléctica introduce propiedades conservativas no campo hamiltoniano, mentres que a simetría da métrica riemanniana introduce propiedades disipativas no gradiente.

Definición 4.1.1 *Sexa (N, ω) unha variedade simpléctica $2n$ -dimensional e $H : N \rightarrow \mathfrak{R}$ unha función diferenciable.*

O campo de vectores X_H determinado pola condición:

$$\omega(X_H, Y) = dH(Y)$$

isto é :

$$i_{X_H}\omega = dH,$$

chámase campo de vectores hamiltoniano con función enerxía H . Denotaremos por (N, ω, X_H) un sistema hamiltoniano.

O carácter non dexenerado de ω garante a existencia do campo de vectores X_H .

Proposición 4.1.1 [1] *Sexa (N, ω, X_H) un sistema hamiltoniano e $\mathcal{V} = \{V \subset N, (q^1, \dots, q^n; p_1, \dots, p_n)\}$ unha veciñanza de coordenadas canónicas para ω , é dicir, $\omega = dq^i \wedge dp_i$. Entón, nesas coordenadas,*

$$(4.1) \quad X_H = \frac{\partial H}{\partial p_i} \frac{\partial}{\partial q^i} - \frac{\partial H}{\partial q^i} \frac{\partial}{\partial p_i}, \quad i = 1, \dots, n.$$

Polo tanto, $\alpha(t) = (q(t), p(t))$ é unha curva integral de X_H se, e sómentes se, verifica as ecuacións de Hamilton:

$$(4.2) \quad \frac{dq^i}{dt} = \frac{\partial H}{\partial p_i}, \quad \frac{dp_i}{dt} = -\frac{\partial H}{\partial q^i}, \quad i = 1, \dots, n.$$

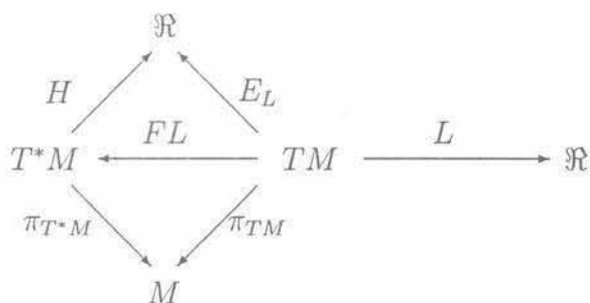
□

Probamos no capítulo 3 que T^*M ten unha estrutura simpléctica natural. Polo tanto é posible estudar campos de vectores hamiltonianos no espacio de fases dos momentos, T^*M , é dicir considerar os sistemas hamiltonianos (T^*M, ω_0, X_H) para distintas funcións H .

4.2 Sistemas lagranxianos

Como vimos anteriormente, o fibrado tanxente carece dunha estrutura simpléctica natural. Nesta sección describiremos un tratamento no espacio de fases das velocidades alternativo ó hamiltoniano no caso do fibrado cotanxente.

A idea consiste en considerar unha función $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$ e as solucións a unhas ecuacións diferenciais de segunda orde. De L pódese obter unha función enerxía E_L en TM , que, trasladada a T^*M mediante a *derivada fibrada* $FL : TM \rightarrow T^*M$, (a derivada de L en cada fibra de TM), proporciona un Hamiltoniano adecuado. Entón as curvas solución en T^*M (ecuacións de Hamilton), e en TM (ecuacións de Lagrange), coincidirán cando sexan proxectadas en M .

Este proceso pódese inverter, permitindo pasar dunha formulación hamiltoniana a unha lagranxiana.

Hai que ter en conta que as dúas formulacións se establecen en espazos diferentes, que en xeral non poden ser identificados. En consecuencia, a relación entre H e L non é un simple cambio de coordenadas.

Definición 4.2.1 Sexa M unha variedade diferenciable e $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$ unha función diferenciable. A aplicación :

$$FL : TM \rightarrow T^*M, X_q \mapsto DL_q(X_q) \in \mathcal{L}(T_qM, \mathfrak{R}) = T_q^*M,$$

chámase derivada fibrada de L . L_q denota a restricción de L á fibra sobre $q \in M$.

Nótese que FL non é necesariamente un homomorfismo de espazos fibrados, pero si é unha aplicación diferenciable que preserva as fibras.

Definición 4.2.2 Sexa ω_0 a forma simpléctica canónica de T^*M e $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$ unha función diferenciable. Entón

$$\omega_L = (FL)^*\omega_0$$

é a 2-forma de Lagrange asociada ó Lagranxiano L .

Diremos que o Lagranxiano L é regular se FL é unha aplicación regular en tódolos puntos.

Proposición 4.2.1 [1] Sexa $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$ unha aplicación diferenciable. Entón son equivalentes:

- (i) L é un Lagranxiano regular,
- (ii) FL é un difeomorfismo local,
- (iii) $\omega_L = (FL)^*\omega_0$ é unha forma simpléctica en TM .

□

Sexa $\mathcal{U} = \{U \subset M, (q^1, \dots, q^m)\}$ unha veciñanza de coordenadas en M e TU e $T^*\mathcal{U}$ as correspondentes veciñanzas inducidas en TM e T^*M con coordenadas $(q^i, \dot{q}^i)$ e (q^i, p_i) , respectivamente. A expresión local da transformación de Legendre é:

$$(4.3) \quad FL(q^1, \dots, q^m; \dot{q}^1, \dots, \dot{q}^m) = (q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m),$$

onde $p_i = \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i}$.

Seguindo esta notación a 2-forma de Legendre exprésase localmente do xeito seguinte:

$$(4.4) \quad \omega_L = \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^i \partial \dot{q}^j} dq^i \wedge dq^j + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^i \partial \dot{q}^j} dq^i \wedge d\dot{q}^j.$$

Definición 4.2.3 Dado o Lagranxiano $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$, defínese a acción $A : TM \rightarrow \mathfrak{R}$ por $A(v_x) = [FL(v_x)](v_x)$ e a enerxía por $E_L = A - L$.

Por un campo de vectores lagranxiano para L , entendemos un campo de vectores X_L en TM tal que $i_{X_L} \omega_L = dE_L$.

No caso de que L sexa regular, temos asegurada a existencia de X_L e diremos que define unhas ecuacións de movemento consistentes.

En coordenadas locais:

$$(4.5) \quad A = \dot{q}^i \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i}, \quad E_L = \dot{q}^i \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i} - L.$$

Nota: En realidade $A \equiv CL : TM \rightarrow \mathfrak{R}$, sendo C o campo de Liouville. Asemade $E_L = CL - L$.

Definición 4.2.4 Sexa $L : TM \rightarrow \mathfrak{R}$ unha aplicación diferenciable. Diremos que L é un Lagranxiano hiperregular se $FL : TM \rightarrow T^*M$ é un difeomorfismo.

A transición entre a formulación lagrangiana e a hamiltoniana vén dada polo seguinte teorema:

Teorema 4.2.1 [1] *Sexa L un Lagrangiano hiperregular en M e sexa $H = E_L \circ (FL)^{-1} : T^*M \rightarrow \mathfrak{R}$, onde E_L é a enerxía de L . Entón X_L e X_H están FL -relacionados, $(FL)_*X_L = X_H$. As curvas integrais de X_L son aplicadas por FL sobre curvas integrais de X_H . $\square$*

Para completa-lo proceso, vexámo-lo camiño inverso.

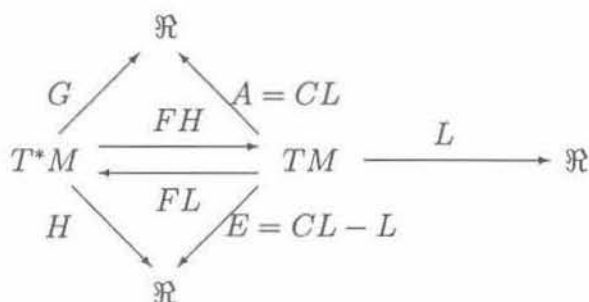
Definición 4.2.5 *Un Hamiltoniano $H : T^*M \rightarrow \mathfrak{R}$ chámase Hamiltoniano hiperregular se $FH : T^*M \rightarrow TM, \omega_q \mapsto DH_q(\omega_q) \in T_qM$ é un difeomorfismo. A aplicación FH chámase transformación de Hamilton.*

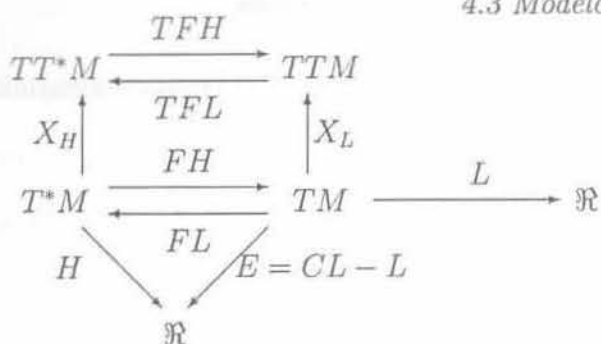
Se λ_0 é a 1-forma de Liouville de T^*M , $G = \lambda_0(X_H)$ é a acción de H .

Teorema 4.2.2 [1] *Sexa H un Hamiltoniano hiperregular sobre T^*M . Definimos $E_L = H \circ (FH)^{-1}$, $A = G \circ (FH)^{-1}$ e $L = A - E_L$. Entón, L é un Lagrangiano hiperregular en TM e de feito $FL = (FH)^{-1}$. $\square$*

Teorema 4.2.3 *Hai unha correspondencia bixectiva entre os Lagrangianos hiperregulares, L , e os Hamiltonianos hiperregulares, H .*

H constrúese a partir de L mediante o Teorema 4.2.1, e L a partir de H polo Teorema 4.2.2. Os seguintes diagramas conmutan:

□

4.3 Modelos matemáticos

Cando se considera un sistema de n partículas que se moven libremente en $\mathfrak{R}^3$ con masas $m_1, \dots, m_n$, os puntos $(x, v) \in \mathfrak{R}^{3n} \times \mathfrak{R}^{3n}$, que representan posición e velocidade, chámaselles *estados do sistema*.

Dado o difeomorfismo:

$$TI : T\mathfrak{R}^{3n} \rightarrow \mathfrak{R}^{3n} \times \mathfrak{R}^{3n}$$

onde I é a identidade de $\mathfrak{R}^{3n}$, pódese ver un estado coma un punto de $T\mathfrak{R}^{3n}$. Se $\{(x^i, y^i, z^i), i = 1, \dots, n\}$ son as coordenadas canónicas en $\mathfrak{R}^{3n}$, definímo-la *métrica da enerxía cinética* do sistema como:

$$g_T = m_i [(dx^i)^2 + (dy^i)^2 + (dz^i)^2]$$

Denomínase *espacio de configuración* ó subconxunto, M , de $\mathfrak{R}^{3n}$ das posibles posicións das partículas. Se o espacio de configuración, M , é un aberto de $\mathfrak{R}^{3n}$, entón o *espacio fase das velocidades* é $TM \cong M \times \mathfrak{R}^{3n}$, e a métrica da enerxía cinética é unha métrica de Riemann en M .

Desta forma, en lugar de considerar n partículas que se moven libremente en $\mathfrak{R}^3$, consideramos como se unha soa partícula se movese nun aberto de $\mathfrak{R}^{3n}$.

A función enerxía cinética do sistema é a aplicación:

$$T : TM \rightarrow \mathfrak{R},$$

dada por:

$$T(x, v) = \frac{1}{2}g_x(v, v), \quad (x, v) \in TM.$$

Agora ben, no caso en que o sistema está suxeito a *ligaduras holonómicas*, o espazo de configuración xa non será un aberto, senón unha subvariedade de dimensión d de $\mathfrak{R}^{3n}$. Pensamos en d coma o número de graos de liberdade do sistema. A asunción de que as ligaduras son holonómicas significa que restrinxen a posición que as partículas poden ocupar, pero non limitan as súas velocidades, é dicir, se (x, v) é un elemento do espazo fase das velocidades (un estado do sistema), entón cada posición posible do sistema ha de ser un elemento do espazo de configuración ($x \in M$). Nembargantes calquera vector tanxente a M , v , pode ser considerado coma unha velocidade posible.

A métrica enerxía cinética en $\mathfrak{R}^{3n}$, restrinxida á variedade d -dimensional M , define unha métrica de Riemann, tamén denotada por g_T , sobre M .

Entón, un modelo matemático, (M, g_T) , para un sistema de partículas que se moven en $\mathfrak{R}^3$ suxeito a ligaduras holonómicas consiste en:

- (a) Unha variedade diferenciable $M \hookrightarrow \mathfrak{R}^{3n}$ como espazo de configuración,
- (b) o fibrado tanxente TM , espazo fase das velocidades,
- (c) e a métrica de Riemann g_T en M (métrica da enerxía cinética).

No caso en que (M, g) sexa unha variedade de Riemann pódese definir un Lagranxiano de maneira canónica:

$$L(x, v) = \frac{1}{2}g_x(v, v), \quad (x, v) \in TM.$$

Neste caso, a transformación de Legendre $FL : TM \rightarrow T^*M$ é:

$$[FL(w)](v) = g_x(v, w), \quad v, w \in T_x M,$$

e polo tanto L é un Lagranxiano hiperregular con acción:

$$A(v) = [F(v)] \cdot v = g_x(v, v) = 2L, \quad v \in T_x M,$$

e a enerxía

$$E = A - L = L.$$

O Hamiltoniano correspondente é:

$$H(x, \alpha) = \frac{1}{2} g_x(\sharp\alpha, \sharp\alpha), \quad \alpha \in T_x^* M.$$

Se, ademais, sobre a variedade M temos definida unha función potencial, é dicir, unha función diferenciable $V : M \rightarrow \mathfrak{R}$, entón é posible definir un Lagranxiano en M do xeito seguinte:

$$(4.6) \quad L : TM \rightarrow \mathfrak{R}, \quad L = T - (V \circ \pi_{TM}),$$

onde T é a enerxía cinética.

4.4 Transformación de Legendre

Sexa agora (M, g) unha variedade (semi-)riemanniana. Neste caso a transformación de Legendre pode ser considerada como aplicación entre variedades semi-riemannianas :

$$(TM, g^C) \xrightarrow{FL} (T^*M, g_\nabla)$$

$$(q^i, \dot{q}^i) \mapsto (q^i, \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i})$$

Imos analiza-las condicións que ten que verifica-lo Lagranxiano L para que a transformación de Legendre asociada sexa totalmente xeodésica, harmónica ou isometría, presentando posteriormente exemplos destas situacións.

Primeiro calcularemo-la segunda forma fundamental de FL .

$$(4.7) \left\{ \begin{array}{l} \nabla(dFL)^\gamma \equiv (0), \\ \nabla(dFL)_{ij}^{\bar{\gamma}} = \frac{\partial^3 L}{\partial q_i \partial q_j \partial \dot{q}_\gamma} - \Gamma_{ij}^k \frac{\partial^2 L}{\partial q_k \partial \dot{q}_\gamma} - \dot{q}_t \frac{\partial \Gamma_{ij}^k}{\partial q_t} \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^k \partial \dot{q}_\gamma} \\ \quad + \Gamma_{i\beta}^\gamma \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}_\beta \partial q_j} + \Gamma_{\alpha j}^\gamma \frac{\partial^2 L}{\partial q_i \partial \dot{q}_\alpha} + \frac{\partial L}{\partial \dot{q}_\alpha} \left[\frac{\partial \Gamma_{ij}^\alpha}{\partial q_\gamma} - \frac{\partial \Gamma_{i\gamma}^\alpha}{\partial q_j} \right. \\ \quad \left. - \frac{\partial \Gamma_{\gamma j}^\alpha}{\partial q_i} + 2\Gamma_{\gamma t}^\alpha \Gamma_{ij}^t \right], \\ \nabla(dFL)_{ij}^{\bar{\gamma}} = \frac{\partial^3 L}{\partial \dot{q}_i \partial q_j \partial \dot{q}_\gamma} - \Gamma_{ij}^k \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}_\gamma \partial \dot{q}_k} + \Gamma_{\alpha j}^\gamma \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}_i \partial \dot{q}_\alpha}, \\ \nabla(dFL)_{ij}^{\bar{\gamma}} = \frac{\partial^3 L}{\partial q_i \partial \dot{q}_j \partial \dot{q}_\gamma} - \Gamma_{ij}^k \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}_k \partial \dot{q}_\gamma} + \Gamma_{i\beta}^\gamma \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}_\beta \partial \dot{q}_j}, \\ \nabla(dFL)_{ij}^{\bar{\gamma}} = \frac{\partial^3 L}{\partial \dot{q}_i \partial \dot{q}_j \partial \dot{q}_\gamma}, \end{array} \right.$$

onde $i, j, k, \alpha, \beta, \gamma = 1, \dots, m$ e $\bar{() } = () + m$.

Teorema 4.4.1 *A transformación de Legendre é totalmente xeodésica, se e soamente se en cada veciñanza coordinada:*

$$T\mathcal{U} = \{\pi_{TM}^{-1}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; \dot{q}^1, \dots, \dot{q}^m)\},$$

as expresións dadas en (4.7) se anulan.

Demostración:

Basta ter en conta a definición de aplicación totalmente xeodésica. $\square$

Teorema 4.4.2 *A transformación de Legendre é harmónica se e soamente se en cada veciñanza coordinada:*

$$(4.8) \quad T\mathcal{U} = \{\pi_{TM}^{-1}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; \dot{q}^1, \dots, \dot{q}^m)\}$$

$$g^{ij} \left(\frac{\partial^3 L}{\partial q^i \partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^k} - \Gamma_{ij}^l \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^k \partial \dot{q}^l} + \Gamma_{li}^k \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^l} \right) = 0,$$

$i, j, k, l = 1, \dots, m.$

Demostración:

Utilizando as expresións de $(g^C)^{-1}$ (ver (1.1)), temos que o campo de tensión vén dado por:

$$(4.9) \quad \begin{cases} \tau^k = 0, \\ \tau^{\bar{k}} = 2g^{ij} \left(\frac{\partial^3 L}{\partial q^i \partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^k} - \Gamma_{ij}^l \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^k \partial \dot{q}^l} + \Gamma_{li}^k \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^l} \right), \end{cases}$$

$i, j, k, l = 1, \dots, m.$

Basta utiliza-la definición de aplicación harmónica para obte-lo resultado. $\square$

No caso de ter regularidade en L , sabemos que FL é un difeomorfismo local.

No seguinte teorema establecemos qué Lagrangianos fan da transformación de Legendre unha isometría local.

Teorema 4.4.3 *A transformación de Legendre $FL : (TM, g^C) \rightarrow (T^*M, g_\nabla)$ asociada a un Lagranxiano regular L , é unha isometría local se e soamente se :*

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}g(\dot{q}, \dot{q}) + \varphi(q), \dot{q} \in T_qM,$$

onde $\varphi : M \rightarrow \mathbb{R}$ é unha función diferenciable.

Demostración:

Para que FL sexa unha isometría debe cumprirse:

$$(4.10) \quad (FL)^*g_\nabla = g^C.$$

Considerémo-las seguintes veciñanzas coordenadas:

$$\mathcal{U} = \{\mathcal{U} \subset M, (q^i)\},$$

$$T\mathcal{U} = \{\pi_{TM}^{-1}(\mathcal{U}) \subset TM, (q^i, \dot{q}^i)\},$$

$$T^*\mathcal{U} = \{\pi^{-1}_{T^*M}(\mathcal{U}) \subset T^*M, (q^i, p_i), i = 1, \dots, m\}.$$

A expresión local da transformación de Legendre é :

$$FL(q^i, \dot{q}^i) = (q^i, \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i}).$$

Calculemos $(FL)^*g_\nabla$, usando as compoñentes de g_∇ dadas en (1.11).

A condición (4.10) dá lugar ó seguinte sistema de ecuacións diferenciais en derivadas parciais:

$$(4.11) \quad \begin{cases} \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^s \partial \dot{q}^r} = g_{rs} \\ \frac{\partial^2 L}{\partial q^r \partial \dot{q}^s} + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^r \partial q^s} - 2\Gamma_{sr}^k \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^k} = \dot{q}^t \frac{\partial g_{rs}}{\partial q^t} \end{cases}$$

A función:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}g(\dot{q}, \dot{q}) + \varphi(q)$$

en coordenadas locais exprésase do xeito seguinte:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2} g_{ij} \dot{q}^i \dot{q}^j + \varphi(q^i),$$

onde:

$$\dot{q} = \dot{q}^i \frac{\partial}{\partial \dot{q}^i},$$

que efectivamente cumpre as condicións (4.11) xa que:

$$\begin{aligned} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^s} &= \frac{1}{2} g_{sj} \dot{q}^j + \frac{1}{2} g_{ts} \dot{q}^t \\ &= g_{sj} \dot{q}^j, \\ \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^r \partial \dot{q}^s} &= g_{sr}, \\ \frac{\partial^2 L}{\partial q^r \partial \dot{q}^s} &= \dot{q}^j \frac{\partial g_{sj}}{\partial q^r}, \end{aligned}$$

A partir do anterior, e tendo en conta que:

$$\Gamma_{rs}^k = \frac{1}{2} g^{kt} \left\{ \frac{\partial g_{rt}}{\partial q^s} + \frac{\partial g_{ts}}{\partial q^r} - \frac{\partial g_{rs}}{\partial q^t} \right\},$$

temos:

$$2\Gamma_{rs}^k g_{kj} = \frac{\partial g_{rj}}{\partial q^s} + \frac{\partial g_{js}}{\partial q^r} - \frac{\partial g_{rs}}{\partial q^j},$$

así:

$$\dot{q}^j \frac{\partial g_{sj}}{\partial q^r} + \dot{q}^j \frac{\partial g_{rj}}{\partial q^s} - \dot{q}^t \frac{\partial g_{rs}}{\partial q^t} = 2\Gamma_{sr}^k g_{kj} \dot{q}^j,$$

e isto proba o que queríamos.

Supoñamos agora que FL é unha isometría. Isto significa que se cumpren as ecuacións diferenciais (4.11), e tendo en conta que a primeira ecuación involucra tan só as derivadas con respecto a $\dot{q}$, podemos integrala facendo o cambio de variable:

$$(4.12) \quad u = \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^r},$$

co cal temos:

$$\frac{\partial u}{\partial \dot{q}^s} = g_{rs},$$

e así:

$$u(q, \dot{q}) = g_{rs}\dot{q}^s + A(q).$$

Volvendo a (4.12), temos:

$$\begin{aligned} g_{rs}\dot{q} + A(q) &= \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^r} \\ \Downarrow \\ L(q, \dot{q}) &= \frac{1}{2}g_{rs}\dot{q}^s\dot{q}^r + A(q)\dot{q} + B(q). \end{aligned}$$

Levando este L á outra ecuación deducimos que se $A \equiv 0$ temos unha solución do sistema. Como os coeficientes das ecuacións son C^∞ , temos garantida a unicidade de solución unha vez que fixémo-las condicións iniciais adecuadas, e así:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}g_{rs}\dot{q}^r\dot{q}^s + B(q)$$

é a solución buscada, e isto conclúe o que queriamos probar.

□

Teorema 4.4.4 *Sexa (M, g_T) un modelo matemático para un sistema de partículas que se moven en $\mathbb{R}^3$ suxeito a ligaduras holonómicas. Sexa*

$V : M \rightarrow \mathbb{R}$, unha función potencial definida sobre M . Entón, o Lagranxiano:

$$(4.13) \quad L = T - (V \circ \pi_{TM})$$

fai que a transformación de Legendre:

$$(4.14) \quad FL : (TM, g_T^C) \rightarrow (T^*M, (g_T)_\nabla)$$

sexa unha isometría.

Demostración:

Este Lagranxiano é hiperregular, polo tanto regular, e así este resultado é unha consecuencia inmediata do Teorema 4.4.3 e da definición da enerxía cinética. $\square$

Corolario 4.4.1 *Sexa a variedade simpléctica (TM, ω_L, g^C) , onde ω_L é a forma simpléctica inducida polo Lagranxiano $L : TM \rightarrow \mathbb{R}$. Se a transformación de Legendre, FL , é isometría, entón a 2-forma simpléctica ω_L é harmónica.*

Demostración:

A diverxencia de ω_L vén dada por:

$$\begin{aligned} \delta\omega_L(X) &= -g^{ij}[\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}(\omega_L(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, X)) - \omega_L(\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, X)] \\ &\quad - \omega_L(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}X) \\ &= g^{ij}[\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}(\omega_L(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, X)) - \omega_L(\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, X)] \\ &\quad - \omega_L(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}X) \\ &= \dot{q}^t \frac{\partial g^{ij}}{\partial q^t} [\nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}(\omega_L(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, X)) - \omega_L(\frac{\partial}{\partial \dot{q}^j}, \nabla_{\frac{\partial}{\partial q^i}}X)] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= X^k [g^{ij} (2 \frac{\partial^3 L}{\partial q^i \partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^k} - \frac{\partial^3 L}{\partial \dot{q}^i \partial \dot{q}^j \partial q^k} - 2\Gamma_{ij}^l \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^l \partial \dot{q}^k}) \\
&+ \dot{q}^l \frac{\partial g^{ij}}{\partial q^l} \frac{\partial^3 L}{\partial \dot{q}^i \partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^k}] - X^{\bar{k}} g^{ij} \frac{\partial^3 L}{\partial \dot{q}^i \partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^k},
\end{aligned}$$

onde:

$$X = X^k \frac{\partial}{\partial q^k} + X^{\bar{k}} \frac{\partial}{\partial \dot{q}^k} \in T(TM)$$

Pelo Teorema 4.4.3, FL é unha isometría se e soamente se :

$$L = \frac{1}{2} g_{ij} \dot{q}^i \dot{q}^j + \varphi(q^i),$$

e neste caso:

$$\frac{\partial^3 L}{\partial \dot{q}^\alpha \partial \dot{q}^\beta \partial \dot{q}^\gamma} = 0, \quad \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^j \partial \dot{q}^k} = 0,$$

$$\delta\omega_L(X) = X_k [g^{ij} (2g_{lk} \Gamma_{ij}^l - 2g_{lk} \Gamma_{ij}^l)] = 0,$$

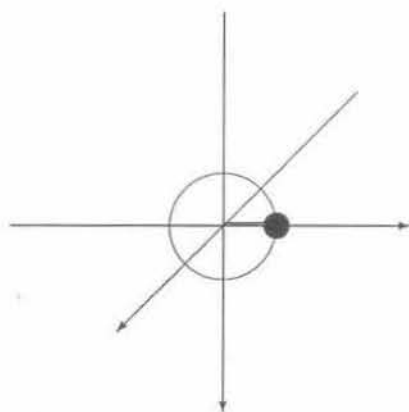
entón tense que ω_L é harmónica. □

4.4.1 Exemplos de transformacións de Legendre

A continuación danse unha serie de exemplos físicos para os que a transformación de Legendre, nas condicións anteriores, resulta ser isometría, totalmente xeodésica ou harmónica.

PÉNDULO ESFÉRICO

Consideremos en primeiro lugar un sistema mecánico dun péndulo esférico, consistente nunha partícula de masa m restrinxida a moverse, baixo os efectos da gravidade, sobre unha esfera sen fricción. As ligaduras poden lograrse, por exemplo, colocando a partícula no extremo dunha varilla lixeira e facendo que o outro extremo da varilla estea fixo.

A esfera onde se move a partícula é $S^2 = \{(a, b, c) \in \mathbb{R}^3 / a^2 + b^2 + c^2 = 1\}$, que é unha subvariedade de $\mathbb{R}^3$. Considerámo-la inmersión (embebemento) en coordenadas locais:

$$S^2 \xrightarrow{i} \mathbb{R}^3$$

$$(q^1, q^2) \rightsquigarrow (\sin q^1 \cos q^2, \sin q^1 \sin q^2, \cos q^1).$$

A métrica da enerxía cinética en $\mathfrak{R}^3$ vén dada en termos da carta identidade, (x, y, z) , de $\mathfrak{R}^3$ por:

$$(4.15) \quad \tilde{g}_T = m[(dx)^2 + (dy)^2 + (dz)^2].$$

As enerxías cinética e potencial exprésanse como:

$$(4.16) \quad \tilde{T} = \frac{1}{2}m(\dot{x}^2 + \dot{y}^2 + \dot{z}^2)$$

$$(4.17) \quad \tilde{V} = gz, \quad (g = \text{cte. gravitatoria}).$$

Se restrinximos esto a S^2 , temos:

$$(4.18) \quad (i^* \tilde{g}_T) = g_T = m((dq^1)^2 + \sin^2 q^1 (dq^2)^2),$$

$$(4.19) \quad T(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + \sin^2 q^1 (\dot{q}^2)^2].$$

Entón o Lagranxiano asociado é:

$$(4.20) \quad L_T(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + \sin^2 q^1 (\dot{q}^2)^2] - g \cos q^1.$$

Este Lagranxiano fai que a transformación de Legendre:

$$FL_T : (TS^2, g_T^C) \rightarrow (T^*S^2, (g_T)_\nabla)$$

$$(q^i, \dot{q}^i) \mapsto \left(q^i, \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i} \right)$$

sexa unha isometría.

Consideremos agora o Lagranxiano:

$$(4.21) \quad L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + (\dot{q}^2)^2] + \varphi(q^1, q^2),$$

onde $\varphi : S^2 \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha función diferenciable.

Vexamos que L fai de FL unha aplicación harmónica. En efecto, sen máis que considerármolas expresións do campo de tensión dadas en (4.9), e tendo en conta que:

$$\begin{aligned}\frac{\partial L}{\partial q^k} &= \frac{\partial \varphi}{\partial q^k}, \\ \frac{\partial^2 L}{\partial q^k \partial q^l} &= 0, \\ \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^k} &= m\dot{q}^k, \\ \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{q}^k \partial \dot{q}^l} &= m\delta^{lk},\end{aligned}$$

obtemos:

$$\tau(FL)^\gamma = 0, \quad \gamma = 1, 2, 3, 4,$$

e isto proba o que queríamos.

Nembargantes FL non é unha aplicación totalmente xeodésica, xa que se considerámo-los símbolos de Christoffel asociados a g_T :

$$(4.22) \quad \begin{cases} \Gamma_{11}^1 = \Gamma_{22}^1 = \Gamma_{11}^2 = \Gamma_{12}^2 = 0, \\ \Gamma_{12}^1 = \sin q^1 \cos q^1, \\ \Gamma_{22}^2 = \frac{-\sin q^1}{\cos q^1}, \end{cases}$$

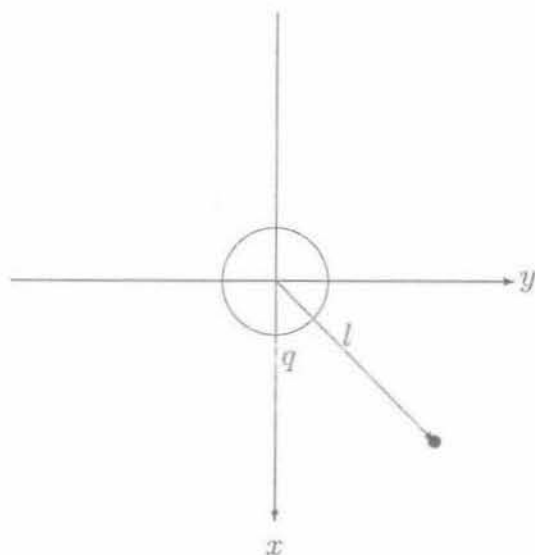
temos que existen termos da segunda forma fundamental de FL que son distintos de 0, por exemplo:

$$\nabla(dFL)_{12}^3 = m\dot{q}^1 (\sin^2 q^1 - \cos^2 q^1).$$

Conclusión: Construimos co modelo matemático do péndulo esférico un exemplo de transformación de Legendre harmónica que non é totalmente xeodésica e, polo tanto, que non é isometría, e outro que ilustra a situación do Teorema 4.4.4.

PÉNDULO SIMPLE

Consideremos un péndulo simple tal como aparece na ilustración.

Aquí M é S^1 , e cada punto de S^1 está determinado por unha coordenada q .

$$S^1 \xrightarrow{i} \mathbb{R}^3$$

$$q \mapsto (l \cos q, l \sin q, 0).$$

As forzas que temos son $m \cdot g$ e maila tensión, ($g = \text{cte.}$ gravitatoria e m a masa da partícula).

Considerámo-la métrica $\tilde{g}_T = m[(dx)^2 + (dy)^2 + (dz)^2]$ en $\mathbb{R}^3$, e así $i^* \tilde{g}_T = ml^2 dq \otimes dq$ dános unha métrica en S^1 .

A enerxía cinética:

$$T(q, \dot{q}) = \frac{1}{2} (i^* \tilde{g}_T) \left(\dot{q} \frac{\partial}{\partial q}, \dot{q} \frac{\partial}{\partial q} \right) = \frac{1}{2} ml^2 (\dot{q})^2.$$

A única forza que actúa é na dirección de x , e así o potencial vén dado por:

$$V(x, y, z) = -mgx.$$

Se nos restrinximos a S^1 obtemos:

$$V(q) = -mgl \cos q.$$

Se $L = T - V \circ \pi$ tense:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2} ml^2 (\dot{q})^2 + mgl \cos q.$$

E polo estudiado en xeral para este L , FL   isometría.

As ecuaci3ns de Euler-Lagrange neste caso:

$$\begin{cases} \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \right) = ml^2 \ddot{q}, \\ \frac{\partial L}{\partial q} = -mgl \sin q. \end{cases}$$

Do que se segue:

$$l\ddot{q} + g \sin q = 0.$$

Sexa agora o Lagranxiano:

$$(4.23) \quad L(q, \dot{q}) = A\dot{q} + Bq\dot{q} + C(\dot{q})^2 + D(\dot{q})^3 + \varphi(q),$$

onde $A, B, C, D \in \mathfrak{R}$ e $\varphi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$   unha aplicaci3n diferenciable.

Este Lagranxiano fai da transformaci3n de Legendre unha aplicaci3n harm3nica, basta ter en conta:

$$\frac{\partial^3 L}{\partial q \partial^2 \dot{q}} = 0,$$

$$\Gamma_{11}^1 = \Gamma = 0,$$

e a expresi3n do campo de tensi3n de FL dada no Teorema 4.4.2.

Nembargantes,

$$\begin{aligned}\nabla(dFL)_{22}^2 &= \frac{\partial^3 L}{\partial^3 \dot{q}^3} \\ &= 6D \neq 0,\end{aligned}$$

se $D \neq 0$, e polo tanto FL non é totalmente xeodésica.

Para conseguirmos un Lagranxiano que faga de FL unha aplicación totalmente xeodésica sen ser isometría basta tomar:

$$(4.24) \quad L(q, \dot{q}) = A\dot{q} + Bq\dot{q} + C(\dot{q})^2 + \varphi(q),$$

onde $A, B, C \in \mathfrak{R}$ e $\varphi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha aplicación diferenciable.

Conclusión: Temos exemplos das tres categorías de aplicacións:

- FL isometría:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}ml^2(\dot{q})^2 + mgl \cos q.$$

- FL totalmente xeodésica:

$$L(q, \dot{q}) = A\dot{q} + Bq\dot{q} + C(\dot{q})^2 + \varphi(q),$$

onde $A, B, C \in \mathfrak{R}$, $\varphi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha función diferenciable.

- FL harmónica;

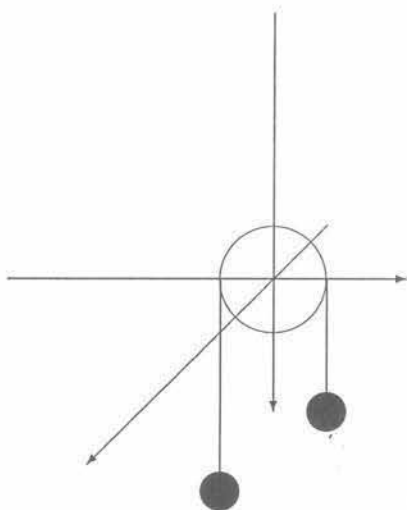
$$L(q, \dot{q}) = A\dot{q} + Bq\dot{q} + C(\dot{q})^2 + D(\dot{q})^3 + \varphi(q),$$

onde $A, B, C, D \in \mathfrak{R}$, ($D \neq 0$), e $\varphi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha función diferenciable.

MÁQUINA DE ATWOOD

Consiste en dúas masas M_1 e M_2 unidas cun cordeliño que pasa por unha polea sen rozamento.

Considerámola en $\mathbb{R}^3$ co eixo z "cara a fóra".

A variedade agora é:

$$M = \{(-a, q, 0, a, l - \pi a - q, 0) \in \mathbb{R}^6; 0 < q < l - \pi a\},$$

e polo tanto $\dim M = 1$,

$$\begin{aligned} M &\xrightarrow{i} \mathbb{R}^6 \\ q &\mapsto (-a, q, 0, a, l - \pi a - q, 0). \end{aligned}$$

Para a construción de L precisamos T e V . A métrica da enerxía cinética en $\mathbb{R}^6$ vén dada por:

$$\tilde{g}_T = m_i(dx^i)^2,$$

onde:

$$M_1 = m_1 = m_2 = m_3,$$

$$M_2 = m_4 = m_5 = m_6,$$

e así:

$$g_T = i^*(\tilde{g}_T) = (m_2 + m_5)(dq)^2,$$

é unha métrica de Riemann en M .

A enerxía cinética vén dada por:

$$\begin{aligned} T(q, \dot{q}) &= \frac{1}{2} i^*(g_T) \left(\dot{q} \frac{\partial}{\partial q}, \dot{q} \frac{\partial}{\partial q} \right) \\ &= \frac{1}{2} (m_2 + m_5) (\dot{q})^2. \end{aligned}$$

Por outra banda para calcularmos V necesitámo-la forza. Sobre cada masa m_i , $i = 2, 5$ actúa peso-tensión, denotaremos por:

- F_1 a forza que actúa sobre a masa M_1 na dirección x ,
- F_2 a forza que actúa sobre a masa M_1 na dirección y ,
- F_3 a forza que actúa sobre a masa M_1 na dirección z .
- Para a masa M_2 denotaremos estas mesmas forzas por F_4, F_5 e F_6 respectivamente.

E témo-lo seguinte:

$$F_i = 0, \quad i = 1, 3, 4, 6,$$

$$F_2 = m_2 g - \tau,$$

$$F_5 = m_5 g - \tau,$$

onde τ é unha forza de ligazón. Ademais, a forza non depende de $\dot{q}$, e polo tanto, o sistema é holónomo e conservativo.

Escribamos isto con máis detalle:

$$F : T\mathcal{R} \rightarrow T^*\mathcal{R}^6,$$

$$\begin{aligned}
 F &= F_k dx^k \\
 &= F_2 dx^2 + F_5 dx^5 \\
 &= (m_2 g - \tau) dx^2 + (m_5 g - \tau) dx^5 \\
 &= m_2 g dx^2 + m_5 g dx^5 - \tau dx^2 - \tau dx^5.
 \end{aligned}$$

Dado que toda forza pode descompoñerse en forza aplicada e forza de ligazón, e unha forza, $\tilde{F}$, é de ligazón se e somentes se $i^* \tilde{F} = 0$, temos que $\tilde{F} = -\tau dx^2(x) - \tau dx^5(x)$ efectivamente é de ligazón, pois cumpre o anterior. Deste xeito a forza total aplicada, que denotaremos por F^a , é:

$$F^a = m_2 g dx^2 + m_5 g dx^5,$$

entón:

$$(i^* F^a)(q, \dot{q}) = (m_2 g - m_5 g) dq.$$

Como F^a é conservativa, temos:

$$(i^* F^a)(q, \dot{q}) = -dV(x).$$

Buscamos V que cumpra o seguinte:

$$\begin{aligned}
 dV(x) &= (-m_2 g + m_5 g) dq(x) \\
 &= \frac{\partial V}{\partial q} \Big|_x dq(x).
 \end{aligned}$$

Como $x = (-a, q, 0, a, l - \pi a - q, 0)$ temos:

$$V(q) = -m_2 g q + m_5 g (l - \pi a - q),$$

e finalmente:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2} (m_2 + m_5) (\dot{q})^2 + m_2 g q - m_5 g (l - \pi a - q),$$

que, polo estudado, en xeral nos permite afirmar que FL é unha isometría.

Como:

$$\begin{cases} \frac{\partial L}{\partial q} = -m_2g + m_5g, \\ \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} = (m_2 + m_5)\dot{q}, \end{cases}$$

as ecuacións de Euler-Lagrange son:

$$\begin{aligned} \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \right) - \frac{\partial L}{\partial q} &= 0 \\ &\Downarrow \\ \frac{d^2q}{dt^2} &= \frac{(-m_2 + m_5)g}{(m_2 + m_5)}. \end{aligned}$$

Resolvendo estas ecuacións, coñecemos-la evolución do sistema.

De xeito similar ó péndulo simple, como $\Gamma_{11}^1 = \Gamma = 0$, pódense construír Lagranxianos que fagan da transformación de Legendre unha aplicación harmónica ou totalmente xeodésica, basta considerar:

- FL harmónica e non totalmente xeodésica:

$$L(q, \dot{q}) = A\dot{q} + Bq\dot{q} + C(\dot{q})^2 + D(\dot{q})^3 + \varphi(q),$$

onde $A, B, C, D \in \mathfrak{R}$, $D \neq 0$, e $\varphi : M \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha aplicación diferenciable.

- FL totalmente xeodésica e non isometría:

$$L(q, \dot{q}) = A\dot{q} + Bq\dot{q} + C(\dot{q})^2 + \varphi(q),$$

onde $A, B, C \in \mathfrak{R}$ e $\varphi : M \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha aplicación diferenciable.

4.5 Transformación de Hamilton

Sexa (M, g) unha variedade semi-riemanniana. Igual que no caso da transformación de Legendre a transformación de Hamilton pode ser considerada coma unha aplicación entre variedades semi-riemannianas:

$$\begin{aligned} (T^*M, g_{\nabla}) &\xrightarrow{FH} (TM, g^C) \\ (q^i, p_i) &\mapsto \left(q^i, \frac{\partial H}{\partial p_i}\right). \end{aligned}$$

A segunda forma fundamental de FH vén dada por:

$$(4.25) \left\{ \begin{aligned} \nabla(dFH)^{\gamma} &\equiv (0), \\ \nabla(dFH)_{ij}^{\bar{\gamma}} &= \frac{\partial^3 H}{\partial q_i \partial q_j \partial p_{\gamma}} - \Gamma_{ij}^k \frac{\partial^2 H}{\partial q_k \partial p_{\gamma}} - \frac{\partial H}{\partial p_{\alpha}} \left[\frac{\partial \Gamma_{ij}^{\alpha}}{\partial q_{\gamma}} \right. \\ &\quad - \frac{\partial \Gamma_{i\gamma}^{\alpha}}{\partial q_j} - \frac{\partial \Gamma_{\gamma j}^{\alpha}}{\partial q_i} + 2\Gamma_{\gamma t}^{\alpha} \Gamma_{ij}^t \left. \right] \frac{\partial^2 H}{\partial p_k \partial p_{\gamma}} \\ &\quad + \dot{q}_t \frac{\partial \Gamma_{ij}^{\gamma}}{\partial q_t} + \Gamma_{i\beta}^{\gamma} \frac{\partial^2 H}{\partial p_{\beta} \partial q_j} + \Gamma_{\alpha j}^{\gamma} \frac{\partial^2 H}{\partial q_i \partial p_{\alpha}}, \\ \nabla(dFH)_{ij}^{\bar{\gamma}} &= \frac{\partial^3 H}{\partial p_i \partial q_j \partial p_{\gamma}} - \Gamma_{ij}^k \frac{\partial^2 H}{\partial p_k \partial p_{\gamma}} + \Gamma_{\alpha j}^{\gamma} \frac{\partial^2 H}{\partial p_i \partial p_{\alpha}}, \\ \nabla(dFH)_{ij}^{\bar{\gamma}} &= \frac{\partial^3 H}{\partial q_i \partial p_j \partial p_{\gamma}} - \Gamma_{ij}^k \frac{\partial^2 H}{\partial p_k \partial p_{\gamma}} + \Gamma_{i\beta}^{\gamma} \frac{\partial^2 H}{\partial p_j \partial p_{\beta}}, \\ \nabla(dFH)_{ij}^{\bar{\gamma}} &= \frac{\partial^3 H}{\partial p_i \partial p_j \partial p_{\gamma}}, \end{aligned} \right.$$

onde $i, j, k, \alpha, \beta, \gamma = 1, \dots, m$ e $\bar{() } = () + m$.

Vexamos baixo qué condicións FH é totalmente xeodésica, harmónica ou isometría.

Teorema 4.5.1 *A transformación de Hamilton é totalmente xeodésica se e soamente se en cada veciñanza coordenada:*

$$T^*(\mathcal{U}) = \{\pi_{T^*M}^{-1}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m)\},$$

as expresións dadas en (4.25) se anulan.

Demostración:

O resultado obtense da definición de aplicación totalmente xeodésica. $\square$

Teorema 4.5.2 *A transformación de hamilton é harmónica se e soamente se en cada veciñanza coordinada:*

$$T^*(\mathcal{U}) = \{\pi_{T^*M}^{-1}(\mathcal{U}), (q^1, \dots, q^m; p_1, \dots, p_m)\},$$

$$\delta_i^j \left(\frac{\partial^3 H}{\partial p_i \partial q_j \partial p_k} - \Gamma_{ij}^l \frac{\partial^2 H}{\partial p_l \partial p_k} + \Gamma_{il}^k \frac{\partial^2 H}{\partial p_j \partial p_l} \right) + p_l \Gamma_{ij}^l \frac{\partial^3 H}{\partial p_i \partial p_j \partial p_k} = 0.$$

Demostración:

Utilizando as compoñentes de $(g_{\nabla})^{-1}$ (ver(1.11)), témo-las expresións do campo de tensión:

$$(4.26) \left\{ \begin{array}{l} \tau(FH)^k = 0, \\ \tau(FH)^{\bar{k}} = 2\delta_i^j \left(\frac{\partial^3 H}{\partial p_i \partial q_j \partial p_k} - \Gamma_{ij}^l \frac{\partial^2 H}{\partial p_l \partial p_k} + \Gamma_{il}^k \frac{\partial^2 H}{\partial p_j \partial p_l} \right) \\ \quad + 2p_l \Gamma_{ij}^l \frac{\partial^3 H}{\partial p_i \partial p_j \partial p_k}. \end{array} \right.$$

A definición de aplicación harmónica dá lugar ó resultado. $\square$

A condición necesaria e suficiente para que un Hamiltoniano faga da transformación de Hamilton unha isometría local vén dado por:

Teorema 4.5.3 *A transformación de Hamilton:*

$$FH : (T^*M, g_{\nabla}) \rightarrow (TM, g^C),$$

asociada a un Hamiltoniano regular H , é unha isometría local se e soamente se :

$$(4.27) \quad H(q, p) = \frac{1}{2}g(\sharp(p), \sharp(p)) + \psi(q), \quad p \in T^*_q M,$$

onde $\psi : M \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha función diferenciable.

Demostración:

Sabemos que $L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}g_{ij}\dot{q}^i\dot{q}^j + \varphi(q^i)$ se e soamente se FL é unha isometría local. Ademais $FH = (FL)^{-1}$, e construímos FH a partir de $H = E_L \circ (FL)^{-1}$, sendo E_L a enerxía:

$$\begin{aligned} E_L &= A - L \\ &= \dot{q}^i \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i} - L. \end{aligned}$$

Como: $\frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i} = g_{ij}\dot{q}^j$, temos:

$$E_L = \frac{1}{2}g_{ij}\dot{q}^i\dot{q}^j - \varphi(q^i),$$

e así:

$$\begin{aligned} H(q^i, p_i) &= E_L \circ (FL)^{-1}(q^i, p_i) \\ &= E_L(q^i, p_k g^{ki}) \\ &= \frac{1}{2}g_{ij}p_k g^{ki} p_s g^{sj} - \varphi(q^i) \\ &= \frac{1}{2}p_k p_s g^{ks} - \varphi(q^i). \end{aligned}$$

E isto permítenos afirmar que FH é unha isometría local se e soamente se H ten a expresión anterior, que, escrita globalmente, é a dada polo teorema. $\square$

Temos tamén a versión análoga para a transformación hamiltoniana no caso de modelos matemáticos.

Teorema 4.5.4 *Sexa (M, g_T) un modelo matemático para un sistema de partículas que se moven en R^3 suxeito a ligaduras holonómicas. Sexa $V : M \rightarrow \mathbb{R}$, unha función potencial definida sobre M . Entón o Hamiltoniano:*

$$(4.28) \quad H = E_L \circ (FL)^{-1}, (L = T - (V \circ \pi_{TM})),$$

sendo E_L a enerxía, fai que a transformación de Hamilton:

$$(4.29) \quad FH : (T^*M, (g_T)_\nabla) \rightarrow (TM, (g_T)^C),$$

sexo unha isometría.

Demostración:

Este Hamiltoniano é hiperregular, polo tanto regular. Paralelamente ó caso lagranxiano, o resultado é unha consecuencia inmediata do teorema 4.5.3 e da definición de enerxía cinética. $\square$

4.5.1 Exemplos de transformaci3ns de Hamilton

Vexamos agora a versi3n hamiltoniana dos exemplos f3sicos estudia- dos na secci3n anterior. Obtemos aqu3 Hamiltonianos para os que a trans- formaci3n de Hamilton resulta ser isometria, totalmente xeod3sica ou harm3nica.

P3NDULO ESF3RICO

O Lagranxiano considerado en (4.20):

$$L_T(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + \sin^2 q^1 (\dot{q}^2)^2] - g \cos q^1,$$

3 un Lagranxiano hiperregular; seguindo o Teorema 4.2.3 podemos cons- truí-lo Hamiltoniano asociado:

$$\begin{aligned} H &= E_L \circ (FL_T)^{-1} \\ &= E_L(q^i, \dot{q}^i). \end{aligned}$$

Como:

$$\begin{aligned} E_L &= A - L_T \\ &= \dot{q}^i \frac{\partial L}{\partial \dot{q}^i} - L_T \\ &= \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + (\dot{q}^2)^2 \sin^2 q^1] + g \cos q^1, \end{aligned}$$

ent3n:

$$H(q, p) = \frac{1}{2}m[p_1^2 + \frac{p_2^2}{\sin^2 q^1}] + g \cos q^1$$

e, para este H , a aplicaci3n:

$$FH : (T^*S^2, (g_T)_\nabla) \rightarrow (TS^2, g_T^C)$$

$$(q^i, p_i) \mapsto \left(q^i, \frac{\partial H}{\partial p_i} \right),$$

é unha isometría sen máis que ter en conta o Teorema 4.5.3.

Se consideramos agora o Lagranxiano:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + (\dot{q}^2)^2] + \varphi(q^1, q^2),$$

ó igual que no caso anterior, L é un Lagranxiano hiperregular, e así podemos construí-lo Hamiltoniano H tamén do mesmo xeito, e tense:

$$H(q, p) = \frac{1}{2}m[(\dot{q}^1)^2 + (\dot{q}^2)^2] - \varphi(q^1, q^2)$$

$$= \frac{1}{2m}\left(p_1^2 + \frac{p_2^2}{\sin^4 q^1}\right) - \varphi(q^1, q^2)$$

Este H fai que FH sexa unha aplicación harmónica. En efecto, sen máis que considera-las expresións do campo de tensión dadas en (4.26), obtemos:

$$(4.30) \quad \tau(FH)^\gamma = 0, \quad \gamma = 1, 2, 3, 4,$$

e isto proba o que queríamos.

Nembargantes FH non é unha aplicación totalmente xeodésica, pois tendo en conta as expresións dos símbolos de Christoffel asociados a g_T dadas en (4.22), temos termos da segunda forma fundamental de FH que son distintos de cero, por exemplo:

$$\nabla(dFH)_{41}^4 = \frac{\partial^3 H}{\partial p_2 \partial q_1 \partial p_2} - \Gamma_{21}^k \frac{\partial^2 H}{\partial p_k \partial p_2} + \Gamma_{\alpha 1}^2 \frac{\partial^2 H}{\partial p_2 \partial p_\alpha}$$

$$= \frac{4 \cos q^1}{m \sin^5 q^1}$$

Nota: Hai que ter en conta o feito de que, así como a inversa dunha isometría é unha isometría, isto non ocorre coas aplicacións harmónicas. Isto fai índa máis interesante este exemplo, xa que temos que a inversa dunha aplicación harmónica resulta selo tamén.

Conclusión: Coma no caso lagranxiano, construimos co modelo matemático do péndulo esférico un exemplo de transformación de Hamilton harmónica que non é totalmente xeodésica, e, polo tanto, que non é isometría, e outra que ilustra o Teorema 4.5.4.

PÉNDULO SIMPLE

Se pasámo-lo exemplo:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}ml^2(\dot{q})^2 + mgl\cos q$$

á formulación hamiltoniana, a transformación de Hamilton correspondente resultará ser unha isometría.

Temos:

$$V(q) = -mgl\cos q,$$

$$T(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}ml^2(\dot{q})^2.$$

Como L é un Lagranxiano hiperregular FL é un difeomorfismo, $FH = FL^{-1}$ e ademais $H = E \circ (FL)^{-1}$ onde E é a enerxía. Temos entón:

$$\begin{array}{ccc} TM \xrightarrow{FL} T^*M & T^*M \xrightarrow{FH} TM \\ (q, \dot{q}) \mapsto (q, ml^2\dot{q}) & (q, p) \mapsto (q, \frac{p}{ml^2}), \end{array}$$

$$\begin{aligned} E_L(q, \dot{q}) &= T(q, \dot{q}) + (V \circ \pi)(q, \dot{q}) \\ &= \frac{1}{2}ml^2(\dot{q})^2 - mgl\cos q, \end{aligned}$$

$$\begin{array}{ccc}
 TM & \xrightarrow{FL} & T^*M \\
 & \searrow & \swarrow \\
 & E & E \circ (FL)^{-1} =: H \\
 & & \mathfrak{R}
 \end{array}$$

$$\begin{aligned}
 H(q, p) &= (E_L \circ (FL)^{-1})(q, p) \\
 &= E_L\left(q, \frac{p}{ml^2}\right) \\
 &= \frac{1}{2}ml^2 \frac{p^2}{m^2l^4} - mgl \cos q \\
 &= \frac{1}{2} \frac{p^2}{ml^2} - mgl \cos q.
 \end{aligned}$$

Así:

$$H(q, p) = \frac{1}{2} \frac{p^2}{ml^2} - mgl \cos q,$$

e para este H , FH é unha isometría polo estudiado en xeral:

As ecuacións de Hamilton:

$$\begin{cases}
 \frac{dq}{dt} \Big|_t = \frac{\partial H}{\partial p} \Big|_{(q(t), p(t))} = \frac{p(t)}{ml^2} = \dot{q}(t), \\
 \frac{dp}{dt} \Big|_t = -\frac{\partial H}{\partial q} \Big|_{(q(t), p(t))} = -mgl \sin(q(t)).
 \end{cases}$$

De aquí séguese:

$$\frac{dp}{dt} = -mgl \sin(q(t))$$

$$\parallel$$

$$ml^2(\ddot{q}(t)),$$

e finalmente:

$$l\ddot{q} + g \sin q = 0;$$

ecuación que coincide coa de Euler-Lagrange.

Sexa agora o Hamiltoniano:

$$H(q, p) = Ap + Bqp + Cp^2 + Dp^3 + \psi(q),$$

onde $A, B, C, D \in \mathfrak{R}$ e $\psi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha aplicación diferenciable.

Este Hamiltoniano fai da transformación de Hamilton unha aplicación harmónica, basta ter en conta:

$$\frac{\partial^3 H}{\partial q \partial p^2} = 0,$$

$$\Gamma_{11}^1 = \Gamma = 0,$$

e a expresión do campo de tensión de FH dada no Teorema 4.5.2.

Nembargantes, igual que no caso lagranxiano:

$$\begin{aligned} \nabla(dFH)_{22}^2 &= \frac{\partial^3 H}{\partial p^3} \\ &= 6D \neq 0, \end{aligned}$$

se $D \neq 0$, e polo tanto, FH non é totalmente xeodésica.

Por último, o Hamiltoniano:

$$H(q, p) = Aqp + Bp + Cp^2 + \psi(q),$$

onde $A, B, C \in \mathfrak{R}$ e $\psi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ unha aplicación diferenciable, fai da transformación de Hamilton unha aplicación totalmente xeodésica sen ser isometría.

Conclusión: Coma no caso lagranxiano volvemos ter exemplos de tres categorías de aplicacións:

- FH isometría:

$$H(q, p) = \frac{1}{2} \frac{p^2}{ml^2} - mg \cos q.$$

- FH totalmente xeodésica:

$$H(q, p) = Ap + Bqp + Cp^2 + \psi(q),$$

onde $A, B, C \in \mathfrak{R}$ e $\psi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ unha aplicación diferenciable.

- FH harmónica:

$$H(q, p) = Ap + Bqp + Cp^2 + Dp^3 + \psi(q),$$

onde $A, B, C, D \in \mathfrak{R}, D \neq 0$, e $\psi : S^1 \rightarrow \mathfrak{R}$ unha aplicación diferenciable.

MÁQUINA DE ATWOOD

Tiñámo-lo Lagranxiano:

$$L(q, \dot{q}) = \frac{1}{2}(m_2 + m_5)(\dot{q})^2 + m_2 g q - m_5 g(l - \pi a - q).$$

e o mesmo que no exemplo anterior, L é un Lagranxiano hiperregular, e pola teoría xeral:

$$\begin{aligned} H(q, p) &= (E_L \circ (FL)^{-1})(q, p) \\ &= E_L\left(q, \frac{p}{m_2 + m_5}\right). \end{aligned}$$

Como:

$$\begin{aligned} E_L(q, \dot{q}) &= T(q, \dot{q}) + (V \circ \pi)(q, \dot{q}), \\ &= \frac{1}{2}(m_2 + m_5)(\dot{q})^2 - m_2 g q - m_5 g(l - \pi a - q), \end{aligned}$$

tense:

$$H(q, p) = \frac{1}{2} \frac{p^2}{(m_2 + m_5)} - m_2 g q - m_5 g(l - \pi a - q),$$

o que nos permite afirmar que FH é unha isometría.

E por último, tendo en conta:

$$\begin{cases} \frac{\partial H}{\partial q} = m_2 g + m_5 g, \\ \frac{\partial H}{\partial p} = \frac{p}{m_2 + m_5}, \end{cases}$$

as ecuacións de Hamilton son:

$$\begin{cases} \frac{dq}{dt} \Big|_t = \frac{\partial H}{\partial p} \Big|_{(q(t), p(t))} = \frac{p(t)}{m_2 + m_5}, \\ \frac{dp}{dt} \Big|_t = -\frac{\partial H}{\partial q} \Big|_{(q(t), p(t))} = -m_2 g + m_5 g. \end{cases}$$

Neste caso tamén $\Gamma_{11}^1 = \Gamma = 0$, e pódense construír Hamiltonianos que fagan da transformación de Hamilton unha aplicación harmónica ou totalmente xeodésica; basta considerar:

- FH harmónica e non totalmente xeodésica:

$$H(q, p) = Ap + Bqp + Cp^2 + Dp^3 + \psi(q),$$

onde $A, B, C, D \in \mathfrak{R}$, $D \neq 0$, e $\psi : M \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha aplicación diferenciable.

- FH totalmente xeodésica e non isometría:

$$H(q, p) = Ap + Bqp + Cp^2 + \psi(q),$$

onde $A, B, C \in \mathfrak{R}$ e $\psi : M \rightarrow \mathfrak{R}$ é unha aplicación diferenciable.

Bibliografía

- [1] R. ABRAHAM, J.E. MARSDEN, *Foundations of Mechanics*, Benjamin/Cummings (1981).
- [2] A. BESSE, *Einstein manifolds*, Erg. Math. G., Folge 10, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York, 1987.
- [3] B.Y. CHEN, T. NAGANO, Harmonic metrics, harmonic tensors, and Gauss maps, *J. Math. Soc. Japan*, **36** (1984), 295–313.
- [4] B.Y. CHEN, L. VANHECKE, Differential geometry of geodesic spheres, *J. Reine Angew. Math.*, **325** (1981), 28–67.
- [5] E.T. DAVIS, On the curvature of the Tangent Bundle, *Ann. Mat. Pure Appl. (IV)*, **81** (1969), 193–204.
- [6] P. DOMBROWSKI, On the geometry of the Tangent Bundle, *Reine Angew. Math.*, **210** (1962), 73–88.
- [7] J. EELLS, L. LEMAIRE, A report on harmonic maps, *Bull. London Math. Soc.*, **10** (1978), 1–68.
- [8] J. EELLS, L. LEMAIRE, Another report on harmonic maps, *Bull. London Math. Soc.*, **20** (1988), 385–524.
- [9] J. EELLS, J.H. SAMPSON, Harmonic mappings of Riemannian manifolds, *Amer. J. Math.*, **86** (1964), 109–160.
- [10] P.M. GADEA, J.M. MASQUÉ, Classification of Almost Parahermitian Manifolds, *Rend. Mat. Appl.*, **11** (1991), 377–396.

- [11] E. GARCÍA-RÍO, L. VANHECKE, M.E. VÁZQUEZ-ABAL, Tangent bundles of order r and harmonicity of induced maps, *Boll. Un. Mat. Ital.*, (a aparecer).
- [12] E. GARCÍA-RÍO, L. VANHECKE, M.E. VÁZQUEZ-ABAL, Harmonic connections, *Acta Math. (Szeged)*, **62** (1996), 61-83.
- [13] E. GARCÍA-RÍO, L. VANHECKE, M.E. VÁZQUEZ-ABAL, Harmonic endomorphisms fields, *Illinois J. Math.*, **41** (1997), 23-29.
- [14] E. GARCÍA-RÍO, L. VANHECKE, M.E. VÁZQUEZ-ABAL, Notes on harmonic tensor fields, *Proceeding of the Conference on Differential Geometry*, Budapest 1996. (J. Szenthe, ed.) Kluwer Acad. Publ., (a aparecer).
- [15] C. GODBILLON, *Géométrie différentielle et mécanique analytique*, Hermann, París, 1969.
- [16] A. GRAY, L. HERVELLA, The sixteen classes of almost Hermitian manifolds and their linear invariants, *Ann. Mat. Pura Appl.*, **123** (1980), 35-58.
- [17] S. KOBAYASHI, K. NOMIZU, *Foundations of Differential Geometry*, Interscience, New York, vol.I (1963), vol.II (1969).
- [18] A.J. LEDGER, K. YANO, Almost complex structures on Tensor Bundles, *J. Diff. Geom.*, **1** (1967), 355-368.
- [19] O. NOUHAUD, Applications harmoniques d'une variété Riemannienne dans son fibré tangent. Généralisation, *Acad. Sci. París*, **284** (1977), 815-818.
- [20] E.M. PATTERSON, A.G. WALKER, Riemann Extensions, *Quart. Jour. Math., Oxford*, **3** (1952), 19-28.
- [21] W.A. POOR, *Differential geometric structures*, McGraw-Hill, 1981.
- [22] S. SASAKI, On the differential geometry of tangent bundles of Riemannian manifolds, *Tôhoku Math. J.*, **10** (1958), 233-354.

- [23] S. SASAKI, On the differential geometry of tangent bundles of Riemannian manifolds II, *Tôhoku Math. J.* **14** (1962), 146–155.
- [24] S. TACHIBANA, M. OKUMURA, On the Almost-Complex Structures of Tangent Bundles of Riemannian Spaces, *Tôhoku Math. J.*, bf 14 (1962), 156–161.
- [25] M.E. VÁZQUEZ-ABAL, Harmonicity on the tangent bundle of order r , *C.R. Acad. Sci. Paris* **312** (1991), 131–136.
- [26] K. YANO, E.T. DAVIS, Metrics and Connections on the Tangent Bundle, *Kodai Math. Sem. Rep.*, **23** (1971), 493–504.
- [27] K. YANO, S. ISHIHARA, *Tangent and cotangent bundles*, Pure and Appl. Math. **16**, Marcel Dekker, New York, 1973.
- [28] K. YANO, S. KOBAYASHI, Prolongations of Tensor Fields and Connections to Tangent Bundles, I, General Theory, *J. Math. Soc. Japan*, **18** (1966), 194–210.
- [29] K. YANO, S. KOBAYASHI, Prolongations of Tensor Fields and Connections to Tangent Bundles, II, Affine Automorphisms, *J. Math. Soc. Japan*, **18** (1966), 236–246.
- [30] K. YANO, S. KOBAYASHI, Prolongations of Tensor Fields and Connections to Tangent Bundles, III, holonomy Groups; *J. Math. Soc. Japan*, **39** (1967), 486–488.
- [31] K. YANO, T. NAGANO, On geodesic vector fields in a compact orientable Riemannian space, *Comm. Math. Helv.*, **35** (1961), 55–64.
- [32] K. YANO, E.M. PATTERSON, Vertical and Complete Lifts from a manifold to its Cotangent Bundle, *J. Math. Soc. Japan*, **19** (1976), 91–113.
- [33] K. YANO, E.M. PATTERSON, Horizontal Lift from a manifold to Its Cotangent Bundle, *J. Math. Soc. Japan*, **19** (1967), 185–198.

